

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 9+891.550 (63.3+81.3)

АБДУРАҲМОНОВ МАӢДИ САИДҶАЛОЛОВИЧ

**АҲКОРИ АДАБИӢЮ ЭСТЕТИКИИ
МАОРИФПАРВАРОН ВА ҶАДИДОН**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа
(PhD) – доктор аз рӯи ихтисоси 6D021400 – Адабиётшиносӣ
(6D021401 – Назарияи адабиёт. Матншиносӣ, нусхашиносӣ)

ДУШАНБЕ – 2023

Диссертатсия дар кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ иҷро шудааст.

Роҳбари илмӣ: **Худойдодов Аъзам Овлододович** – доктори илми филология, профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Муқарризони расмӣ: **Одинаев Нурмаҳмад Сафарович** – доктори илми филология, дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи технологии Тоҷикистон;

Бобомаллаев Илҳомҷон Чанобович – номзади илми филология, дотсенти кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Муассисаи пешбар: **Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода.**

Ҷимояи диссертатсия «20» сентябри соли 2023, соати 15:30 дар ҷаласаи шурои диссертатсионии 6D.KOA – 069-и назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (суроға: шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферати он дар китобхона ва сомонаи расмии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (734003, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121) ва тавассути сомонаи www.tgpu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферати диссертатсия рӯзи «___» _____ соли 2023 тавзеъ шуд.

Котиби илмӣ
шурои диссертатсионӣ,
доктори илми филология, профессор

Восиева Р. Қ.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Воқеаи аз ҳама муҳимме, ки дар нимаи дуюми асри XIX дар ҳаёти халқҳои Мовароуннаҳр ба вучуд омад, ин зухуроти бо зӯри аслиҳа ва хунрезӣ забт намудани Осиёи Миёна аз ҷониби Россияи подшоҳӣ буд. Ҳарчанд ки Осиёи Миёнаро забт кардани ҳукумати подшоҳии рус ният ва хусусиятҳои истилогаронаи мустамликавӣ дошт ва он асосан, бо зӯрӣ ба амал оварда шуда буд, вале аҳаммияти таърихан мусбати объективонаи он ба ҳаёти халқҳои ин кишвар минбаъд ғайриҷидда наост. Аввалин аҳаммияти таърихӣ ин воқеа он буд, ки пеши роҳи ниятҳои Осиёи Миёнаро истило кардани мустамликачиёни англис гирифта шуд ва истилои ҳукумати подшоҳии рус сарнавишти халқҳои Осиёи Миёнаро бо тақдирҳои халқе вобаста кард, ки мамлакаташ он дар охири асри XIX ва аввали асри XX бо вучуди нисбатан ба Аврупои Ғарбӣ ақибмонда будан, дар натиҷаи аз Ғарб ба Шарқ кӯчидани ҳаракатҳои инқилобӣ ба ғаҳвораи ҷунбишҳои инқилобӣ мубаддал гардида буд.

Аҳаммияти дигари объективонаи таърихан мусбату пешқадами воқеаи мазкур боз дар ин буд, ки он дар ҳаёти мардуми Шарқ хизмати тамаддуноваре ҳам дар пай дошт. Халқҳои Осиёи Миёнаро бо маданияти нави Аврупои Ғарбӣ низ шинос кард. Барои чунин бедории фикрӣ на танҳо навигариҳои ба ин кишвар овардаи русҳо ва дигар халқҳои Ғарб, балки сафарҳои ба Россия кардаи намояндагони тараққипарвари халқҳои маҳаллӣ низ аҳаммияти кулӣ дошт. Сафарҳои Аҳмади Дониш, Аҷзии Самарқандӣ, Мирзо Сироч, Фитрат, Маҳмудхоҷаи Беҳбудӣ ва дигарон ба Россия ва кишварҳои дигар ва таъсири мусбати он далели раднашавандаи ин гуфтаҳост. Одамони равшанфикр, бофаросат, чи аз ашроф ва чи аз табақаҳои поёнии ҷамъияти Осиёи Миёна ба навигариҳои замон ба назари ибрат нигоҳ мекарданд, вале дар он замон касоне, ки моҳияти тамаддуни навро фаҳмида тавонанд, ангуштшумор буданд. Аксарияти оммаи дар торикии ҷаҳолати асри миёна хобида, ки дар зерини таъсири ғоявии руҳониён ва феодалҳо монда буданд, аз маданияти нави аврупоӣ, ки дин, урфу одат ва забони дигар доштанд, худро ба қанор гирифтанд. Ба ғайри аз динҳо гуфтугӯ кардан, аз онҳо чизе гирифтанд, бо онҳо хариду фурӯш карданро қувват ба мақруҳ мешумориданд. Ин ақидаи ғалатро руҳониёни ҷаҳолатпараст на танҳо қувват меёфтанд, балки тарғиб менамуданд. Дар чунин шароит ташвиқоти тарғибот дар байни мардуми маҳаллӣ фаҳмонидани воқеаҳои нав аҳаммияти ниҳоят бузург дошт ва он дар замони худ кори хурд ҳам набуд. Аз ин ҷост, ки навиштаҷоти Аҳмади Дониш дар бораи Россия, тартиботи давлатдорӣ нисбатан ба аморати Бухоро беҳтари он, ҳаёти халқи вай ва маданияти он чароғи равшане буд, ки шуури нисбатан торики хонандаи ақибмондари равшан карда, ба сӯи маданияти нав равона менамуд. Дар ҳилоли ин доду ситадҳо афкори наву ҷадиде марбут ба шинохти қонунмандии эҷоди калом бадеъ ва умуман, шинохти паҳлуҳои гуногуни адабиёт арзи ҳастӣ намуд

ва миёни аҳли фазлу камол тарвич пайдо кард, ки омӯзишу пажухиши он дар замони муосир бо диду равиши тоза аз аҳаммияти хос бархӯрдор буда, як саҳифаи норавшани адабиётшиносии моро рӯшан месозад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуъ. Омӯзиш ва баррасии ақидаҳои адабиву эстетикии классикони адабиёти форсии тоҷикӣ аз солҳои 50-уми садаи бист оғоз ёфта бошад ҳам, вале он дар нимаи дуюми солҳои 60-70-уми садаи ХХ шакли васеъу густурдаеро касб кардааст. Таълифи рисолаҳои донишмандоне, мисли Х. Шарифов,¹ А. Сатторов,² Р. Мусулмонкулов,³ ки ба масъалаҳои ташаккули адабиётшиносӣ ва назарияи он дар асрҳои X-XV, ақидаҳои адабии эстетикии намояндагони ин давра, паҳлуҳои гуногуни лафзу маънӣ дар шеър, пайдоиши улуми адабӣ, масъалаҳои эҷоди бадеӣ дар ашъори классикон, ақидаҳои адабиву эстетикии Абдурахмони Ҷомӣ, поэтикаи адабиёти классикӣ форсии тоҷикӣ дар асрҳои X-XV, нақду наққодӣ аз нуқтаи назари назариячиёни адабиёт ва амсоли инҳо бахшида шудааст, гувоҳи андешаҳои болост.

Дар таҳқиқи паҳлуҳои мураккабу печидаи афкори иҷтимоӣ-сиёсии ҷараёни маорифпарварӣ саҳми файласуфон чашмрас бошад ҳам, вале дар миёни онҳо андешаву назарҳои мухталиф низ ҷой доранд. Академик А.М. Баҳоуддинов,⁴ М. Диноршоев, Ғ. Ашӯров⁵ дар асарҳои худ ба ҷараёни маорифпарварӣ ва ҷадидия тавачҷуҳ зоҳир намуда, қайд менамоянд, ки ин ҷараён маҳз ба шарофати пайваст шудани Осиёи Миёна бо Россия зухур кард ва намояндаи бузургтарини он Аҳмади Дониш буд. Тибқи андешаҳои олимони номбурда, Аҳмади Дониш дар ҳалли масоили фалсафаи анъанавӣ, яъне масоили азалияти олам ё офариниши он, таносуби нафсу тан, имконоти дарки олам ва ғайраҳо аз мутафаккирони моқабли худ дур нарафтааст ва чизе нав ҳам нагуфтааст, вале дар самти ҳаллу фасли масоили иҷтимоӣ ақидаҳои дақиқ баён намуда, ҷараёни нави фалсафии маорифпарвариро асос гузоштааст. Ҷамчунин, омӯзиши ҷараёни маорифпарварӣ дар асару мақолаҳои И. Шарипов⁶ ҷойгоҳи хосса дорад. Ин донишманд дар асарҳои худ ба масъалаҳои маорифпарварӣ ва ҷадидия,

¹ Шарифов, Х. Ташаккули афкори адабии тоҷик дар асрҳои X-XI. Дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ номз. илмҳои филология / Х. Шарифов. – Душанбе, 1970.

² Сатторов, А. Аз таърихи афкори адабӣ ва эстетикӣ форсии тоҷик (асрҳои X-XV) / А. Сатторов А. – Дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ номз. илмҳои филол. – Душанбе, 1972; Сатторов, А. Афкори адабӣ ва эстетикӣ Абдурахмони Ҷомӣ / А. Сатторов. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 104 с.; Сатторов, А. Таърихчаи назарияи адабии форсии тоҷик / А. Сатторзода. – Душанбе, 2001.–144 с.; Сатторов, А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль / А. Сатторов. – Душанбе: Адиб, 2002. – 264 с.; Сатторзода, А. Такмили бадеӣ форсии тоҷикӣ (дар заминаи навиштаҳои пешинӣ ва имрӯзӣ) / А. Сатторзода. – Душанбе: Бухоро, 2018 – 380 с.

³ Мусулманкулов, Р. Персидско-таджикская классическая литература (X-XV) / Р. Мусулманкулов. – М.: Наука, 1989. – 240 с.; Мусулманкулов, Р. Атаулла Махмуд-и Хусайни / Р. Мусулманкулов. – Душанбе: Дониш, 1983. – 196 с.; Мусулманкулов, Р. Атаулла-и Махмуд-и Хусайни и вопросы таджикско-персидской классической поэтики / Р. Мусулманкулов. Дисс. на соискание уч. степ. докт. филолог наук. – Душанбе – Ленинград, 1980.

⁴ Богоутдинов, А.М. Избранные произведения / А.М. Богоутдинов. – Душанбе: Дониш, 1980. – 361 с.

⁵ Ашӯров, Ғ., Диноршоев М.Д. О просветительской и социальной философии Аҳмади Дониша // Изв. АН тадж. ССР. Отд.-ние обществ. наук в / Ғ. Ашӯров, М.Д. Диноршоев. – 1978. – № 3. – С. 48–59.

⁶ Шарипов, И. Предпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. Часть 1 / И. Шарипов. – Душанбе, 1973. – 166 с.; Шарипов И. Загадочная трагичность судьбы таджиков и таджикской государственности / И. Шарипов // Известия АН Республики Таджикистан. Серия: Философия и правоведение. – Душанбе, 2005, №1. – 4. – С. 172–182.

муносибатҳои иҷтимоӣ, масъалаҳои сиёсии охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Амроти Бухоро таваҷҷуҳи хосса зоҳир карда, таъкид менамояд, ки ҷадиديро ҳамчун ҷараёни сиёсӣ инкор намудан ё онро давраи дуҷуми инкишофи маорифпарварӣ маънидод кардан замина ё худ асоси илмие надорад. Дар асарҳои файласуфони тоҷик Ш. Абдуллоев,¹ Р. Комилов,² К. Бекзода,³ Б. Самиев⁴ ва дигарон паҳлуҳои мухталифи ҷараёни маорифпарварӣ ва афкори ҷадиӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст.

Дар баррасии ҷараёни маорифпарварӣ ва ҷадидия муҳаққиқони Ўзбекистон саҳми арзанда гузоштаанд.

Аз ҷониби файласуфон, академик И. Муъминов⁵ ва Х. Воҳидов⁶ масъалаҳои маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна, бавижа Амроти Бухоро ва баҳусус осори Аҳмади Дониш мавриди таҳқиқ қарор гирифта бошад, баъди истиқлолият пайдо кардани ҷумҳуриҳои собиқ Шуравӣ, масъалаи омӯзиш ва таҳқиқи ҷадидия дар ин кишвар сатҳу салиқаи дигар пайдо намуд. Дар рисолаҳои Д. Алимова,⁷ Н. Афоқова,⁸ Д. Ахатова,⁹ А. Исҳоқбоев,¹⁰ А.М. Худайкулов¹¹ ва дигарҳо паҳлуҳои гуногуни ҷараёни ҷадидия ва роҳу василаҳои пайдоиш, таҳаввул ва инкишофи он мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Оид ба пайдоиш ва инкишофи афкори маорифпарварӣ ва ҷадидия дар адабиётшиносии тоҷик, баҳусус дар мақолаву рисолаҳои С. Айнӣ,¹²

Х. Мирзозода,¹³ Б. Гафуров,¹⁴ И. С. Брагинский,¹⁵ З. Раҷабов,¹ А. Мирзоев,² Р. Ҳодизода,³ С. Табаров,⁴ М. Шукуров,⁵ М. Раҷабӣ,⁶ А. Маҳмадаминов,⁷ Н.

¹ Абдуллоев, Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ (Афкори динию фалсафӣ ва ислохотии Аҳмади Дониш) / Ш. Абдуллоев. – Душанбе, 1994. – 150 с.

² Комилов, Р.С. Назарияи ҷомеаи ормонӣ дар таърихи фарҳанги форсу тоҷик / Р.С. Комилов. – Душанбе: Маориф, 1997. – 288 с.

³ Бекзода, К. Ақидаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии Муҳаммад Иқбол // Баррасиҳо аз таърихи фалсафаи тоҷикӣ форс (асри XVI – ибтидои асри XX) / К. Бекзода. – Душанбе: Матбуот, 2002.

⁴ Самиев, Б. Д. Социально-философский анализ взглядов таджикских просветителей о структуре социальных отношений конца XIX и начала XX в / Б.Д. Самиев. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 258 с.

⁵ Муъминов, И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца XIX и начала XX вв / И.Муъминов. – Ташкент: Госиздат. Уз. ССР, 1957. – 214 с.

⁶ Ваҳидов, Х. Просветительская идеология в Туркестане / Х. Ваҳидов. – Ташкент: Ўзбекистон, 1979.

⁷ Алимова, Д. Джадидизм в Средней Азии: пути обновления, реформы, борьбы за независимость / Д. Алимова. – Ташкент: Ўзбекистон, 2000.

⁸ Афоқова, Н. Ўзбек жаҳид адабиётита шеърӣ шакллар тараққиёти тамойиллари. Филол.фан. докт...дисс / Н. Афоқова. – Тошкент, 2005.

⁹ Ахатова, Д. Просветительско-педагогические воззрения Абдурауфа Фитрат. Автореф. дисс. к.п.н / Д. Ахатова. – Ташкент, 1988.

¹⁰ Исҳоқбоев, А.А. Туркистон иҷтимоӣ-сиёсӣ ва маданият ҳаётида татар-бошқирд маърифатпарварларининг фаъолияти (XIX аср охири XX асри бошлари) . – Тарих фан. ном. дис / А.А. Исҳоқбоев. – Тошкент, 2008.

¹¹ Худайкулов, А. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX-начало XX веков). Автореф. дисс. кан. ист. наук / А. Худайкулов. – Ташкент, 1995. – 24 с.

¹² Айнӣ, С. Таърихи инқилоби Бухоро / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с.; Айнӣ, С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. Бо муқаддима аз Камолитдин Садриддинзода Айнӣ / С. Айнӣ. – Техрон: Суруш, 1381. – 258 с.

¹³ Мирзозода, Х. «Миръоти ибрат» ва эҷодиёти Аҷзӣ / Х. Мирзозода. // Барои адабиёти сотсиалистӣ (БАС), 1936. – №2. – С. 16.; Аҳмад Маҳдуми Дониш мулаққаб ба «Аҳмади Калла» / Мирзозода, Х. // Барои адабиёти социалистӣ, 1936. – №3. – С. 16 –22; Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX). Барои омӯзишгоҳҳои педагогии ғоибона / Х. Мирзозода. – Сталинобод, 1950. – 306 с.; Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик / Мирзозода, Х. – Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1962. – 137 с.; Ҳотифи тамаддуни нав / Х. Мирзозода. // Садои Шарқ, 1967. – №10. – С. 110 – 130; Адабиёти ҷадидаи демократӣ / Х. Мирзозода. // Садои Шарқ, 1968. – № 9. – С. 101; Абдурауфи Фитрати Бухороӣ. Дар маҷмуаи «Чанд мулоҳизаи адабӣ». Ҷ. 92 / Мирзозода, Х. – Душанбе: Институти давлатии педагогии ба номи Т. Г. Шевченко, 1974 / Х. Мирзозода. – С. 39 – 47 ва ғайра.

¹⁴ Гафуров, Б.Г. История таджикского народа / Б.Г. Гафуров. – М., 1949. – 476 с.; Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история / Б.Г. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1989. – Кн. 1. – 381 с.; Таджики. – Душанбе: Ирфон, 1989. – Кн. 2. – 280 с.

¹⁵ Брагинский, И.С. Из истории персидской и таджикской литературы. Избранные работы / И.С. Брагинский. – М. Наука, 1972. – 524.

Аслонова¹¹ ва дигарон дар баробари муайян намудани пахлуҳои ҷараёни ҷадидӣ ва адабиёти он дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX ба масъалаи ақидаҳои адабиву эстетикӣ чехраҳои адабиёти давраи мазкур нигоҳи иҷмолие афканда шуда, баъзе андешаҳо баён ёфтаанд, ки дар мавриди зарурӣ ба онҳо ручуъ хоҷем кард.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқи диссертатсионӣ дар ҷаҳорҷӯбаи татбиқи нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ барои солҳои 2016-2020, ки ба пажӯҳиш ва нашри осори адибони адабиёти классикӣ равона шудааст, анҷом ёфтааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади меҳварии таълифи диссертатсияи ҳозир таҳқиқи «Афкори адабию эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон» мебошад, ки дар зимни он масъалаҳои зайл ба эътибор гирифта шуд:

- ошкор намудани нақши Аҳмади Дониш ва осори ӯ дар тағйири маҷрои адабӣ;
- муайян кардани реализми танқидии Аҳмади Дониш ҳамчун падидаи тозаии адабию эстетикӣ;
- муайян кардани афкори адабию эстетикӣ намояндагони ҷараёни маорифпарварӣ ва ҷадидӣ дар тазкираҳои нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои ба ин мақсадҳо ноил шудан тасмим гирифтём, ки масъалаҳои зеринро ҳамчониба ҳаллу фасл намоем:

1. Нишон додани заминаҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ таҳаввули тафаккури адабӣ ва эстетикӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX;

2. Нишон додани омилҳои сиёсӣ ва маънавии тағйир ёфтани тафаккури иҷтимоӣ;

¹ Раджабов, З. Ш. Развитие общественной мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX в. (Краткий очерк) / З.Ш. Раджабов. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1951. – 42 с.; Раджабов, З.Ш. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш / З.Ш. Раджабов. – Сталинабад, 1961. – 220 с.; Раджабов, З.Ш. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш / З.Ш. Раджабов. – Сталинабад, 1961. – 220 с.; Поэт-просветитель таджикского народа Асири / Раджабов, З.Ш. – Душанбе, 1951. – 24 с.; Из истории общественно – политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX в / З.Ш. Раджабов. – 1957. – 459 с.

² Мирзоев, А. Ба муқобили кашола карда гаштани ғояҳои буржуазии миллӣ / А. Мирзоев. // Мактаби советӣ. – 1952. – №12. – С. 45-53.

³ Ходизода, Р. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века / Р. Ходизода. – Сталинабад, 1956. – 139 с.; Ахмад Дониш и таджикская просветительская литература: Автореф. дисс...док. филол.наук / Ходизода, Р. – Москва: АН СССР. Ин – т народов Азии, 1968. – 55 с.; Ҷадид ғӯем ё маорифпарвар? / Р. Ходизода. //Адабиёт ва санъат. – 5 июл, 1990.

⁴ Табаров, С. Ҳаёт, адабиёт, реализм / С. Табаров. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 323 с.; “Мунозира” – и Абдурауфи Фитрат / Табаров, С. – Душанбе: Диловар – ДДМТ, 1978. – 82 с.; “Баёноти «Сайёҳи хиндӣ»-и Фитрат: Эссеи таҷикотӣ / С. Табаров. – Душанбе, 1999. – 63 с.; С. Табаров. Мунзим, Бехбудӣ: Маводи таълимӣ / С. Табаров. – Душанбе: Диловар, 2002. – 88 с.; Мунзим / Табаров, С. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 148 с.; Ҷаҳони андешаҳои Абдурауфи Фитрат / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 2008. – 715 с.

⁵ Шукуров, М. Аз пайи дарёфтӣ фаҳмиши нав / М. Шукуров // Садои Шарк. – 1990. – №7. – С. 105 – 113; Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи XX / Шукуров, М. – Душанбе, 2006. – 455 с.; Фитнаи инқилоб дар Бухоро. Аббос Алиев / Шакурӣ, М. – Душанбе: Шучоён, 2010. – 130 с.

⁶ Рачабӣ, М. Ислом, ҷадидия ва инқилоб / М. Рачабӣ. – Душанбе: Дониш, 1997. – 245 с.

⁷ Маҳмадаминов, А. Айнишиносӣ ва замони ҳозира / А. Маҳмадаминов. – Душанбе: Эҷод, 2005. – 160 с.

¹¹ Аслонова, Н. Андешаҳои адабӣ - эстетикӣ Садриддин Айнӣ. Рисола барои дарёфтӣ дараҷаи илмӣ доктори илмҳои филология / Н. Аслонова. - Душанбе, 2011. - 294 с.

3. Муқаррар намудани омилҳои маънавий ва фарҳангии таҳаввули тафаккури адабӣ;

4. Муайян намудани мафҳуми маорифпарварӣ, пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули он дар адабиёти тоҷики нимаи дуюми асри XIX;

5. Ошкор намудани нақши Аҳмади Дониш ва осори ӯ дар тағйири ҷараёни адабӣ;

6. Муайян кардани реализми танқидии Аҳмади Дониш ҳамчун падидаи тозаи адабию эстетикӣ;

7. Муайян кардани афкори адабию эстетикӣ намояндагони ҷараёни маорифпарварӣ ва ҷадидӣ дар тазкираҳои нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX;

8. Ошкор намудани ҷанбаҳои назарии афкори адабии маорифпарварон ва ҷадидони Осиеи Миёна;

9. Ба таври муқоиса муайян кардани навгарӣ ва суннатгарии адабии шоирон ва нависандагони нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX.

Объекти таҳқиқ. Афкори маорифпарварон ва ҷадидон дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, пажухиши донишмандони муосир, тазкираҳо, сарчашмаҳои адабӣ ва илмӣ, бахусус, осори Аҳмади Дониш, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ, Шамсиддини Шохин, Тошхоҷаи Асирӣ, Саидахмадхоча Сиддиқии Аҷзӣ, Мирзо Сирочи Ҳаким, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат, Абдуррауфи Фитрат ба ҳисоб меравад.

Предмети таҳқиқ. Мавзуи асосии таҳқиқ «Афкори адабию эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон» маҳсуб ёфта, зимни он афкори адабию зебоипарастии маорифпарварону ҷадидон дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX муайяну баррасӣ шудаанд.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Диссертатсияи ҳозир бар пояи метод ва принципҳои илмӣ-назариявии донишмандони ватаниву хориҷӣ, мисли И. С. Брагинский, Е. Э. Бертелс, С. Айнӣ, Х. Мирзозода, Б. Ғафуров, З. Раҷабов, А. Мирзоев, Р. Ҳодизода, С. Табаров, М. Шукуров, А. Насриддинов, А. Сайфуллоев, М. Раҷабӣ, А. Маҳмадаминов, М. Имомов, М. Абдуллоев таълиф ёфтааст. Диссертант барои ҳалли масъалаҳои илмӣ диссертатсия таълифоти донишмандони мазкурро асоси назариявии пажухиши худ қарор додааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси методҳои таърихӣ, фарҳангӣ-таърихӣ, таърихӣ-қиёсӣ, таҳлили сохтори матн бадеӣ, шинохти сохторӣ ва бадеии жанрҳои адабӣ, равишҳои комплекси нақду сарчашмаиносию матншиносӣ, шарҳу таҳлили осори адабӣ таълиф гардидааст.

Навгонии илмӣ таҳқиқ пеш аз ҳама, дар он ифода меёбад, ки дар асоси таҳлили маводи муътамади мавҷуда, ақидаҳои адабиву эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон бори аввал ба шакли монографӣ мавриди омӯзиши

ҳаматарафа қарор гирифтаанд. Таҳқиқи мазкур кӯшиши нахустин дар мавриди таҳқиқи заминаҳо ва омилҳои пайдоиши ақидаҳои адабиву эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон маҳсуб меёбад.

Навгонии таҳқиқро ба таври мушаххас метавон чунин гурӯҳбандӣ намуд:

1. Бори аввал ба ақидаҳои адабиву эстетикӣ маърифатпарварон – Аҳмади Дониш, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Шамсиддини Шохин, Тошхочаи Асирӣ, Саидахмадхоча Сиддиқии Аҷзӣ, Мирзо Сирочи Ҳаким ва дигарон равшанӣ андохта шуд.

2. Дар асоси шарҳу тавзеҳи маъноии мафҳумҳои маорифпарварӣ ва ҷадидия кӯшиш карда шудааст, ки андешаҳо ва мулоҳизаҳои маорифпарварон ва ҷадидон ба таври воқеӣ таҳлил ва баҳогузорӣ шавад;

3. Нақши нашрияҳои даврӣ дар шиноخت ва таблиғи ғояҳои ҷадидия барои рушди низоми маорифи аморати Бухоро, бедорӣ ва худшиносии миллӣ мушаххас карда шуданд;

4. Ақидаҳои адабиву эстетикӣ маорифпарварон – ҷадидони ибтидои асри XX: Сиддиқии Аҷзӣ, Мирзо Сирочи Ҳаким, Тошхочаи Асирӣ, Абдуррауфи Фитрат муайян карда шудааст.

5. Ақидаҳо, мушоҳидаву мулоҳизаҳо ва баҳсу талошҳои муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ оид ба ҷараёни маорифпарварӣ ва ҷадидия мавриди таҳқиқ қарор ёфтаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муайян намудани заминаҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ таҳаввули тафаккури адабӣ ва эстетикӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX.

2. Дар ҷараёни муайян намудани заминаҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ таҳаввули тафаккури адабӣ ва эстетикӣ мушаххас намудани омилҳои сиёсӣ ва маънавии тағйир ёфтани тафаккури иҷтимоии маорифпарварон ва ҷадидон.

3. Муайян намудани баррасӣ кардани омилҳои маънавий ва фарҳангии таҳаввули тафаккури адабӣ ва эстетикӣ дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX.

4. Равшан ва мушаххас намудани ҷараёни маорифпарварӣ ва афкори ҷадидаи нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX.

5. Муайян кардани нақши Аҳмади Дониш ва осори ӯ дар тағйири маҷрои адабии нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX.

6. Таҳқиқи баррасии ашъори Аҳмади Дониш ҳамчун падидаи тозаи адабӣ эстетикӣ ва таъсири он ба ояндагон.

7. Мушаххас кардани ҷанбаҳои назарии афкори адабии маорифпарварон ва ҷадидони Осиёи Миёна.

8. Таҳлилу баррасии навгарӣ ва суннатгарии адабии шоирон ва нависандагони нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Омӯзиш ва таҳқиқи муқоисавии ақидаҳои адабиву эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон дар фазои умумии адабиётшиносӣ дар баробари ҳаллу фасли масъалаҳои муайян намудани мафҳуми маорифпарварӣ, ҷадидӣ, нақши нашрияҳои даврӣ дар тарғибу ташвиқи афкори маорифпарварон ва ҷадидон муайян кардани а) афкори адабию эстетикӣ намояндагони ҷараёни маорифпарварӣ ва ҷадидӣ дар тазкираҳои нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX; б) мушаххас намудани ҷанбаҳои назарии афкори адабии маорифпарварон ва ҷадидони Осиёи Миёна; в) нишон додани навгарӣ ва суннатгарии адабии шоирон ва нависандагони нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX мебошад.

Натиҷаву хулосаҳои илмӣ бадастомада метавонанд ҳамчун маводи омӯзишӣ ҳангоми гузаронидани таҳқиқоти илмӣ дар самти омӯзиши таърихи адабиёти тоҷикӣ нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX, матншиносӣ, назарияи адабиёт, сарчашмашиносӣ, робитаҳои адабӣ, баррасии ҷараёну неҳзатҳо дар адабиёти ин давра истифода шаванд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Пажӯҳиш дар заминаи маводи таърихи адабиёти тоҷикӣ нимаи дууми асри XIX ва аввали асри XX анҷом ёфта, дар он масъалаҳои зиёди ин давраи таърихи адабиёт, аз ҷумла вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ, илмию фарҳангии Осиёи Миёна (аз тарафи Россияи подшоҳӣ забт шудани Осиёи Миёна), таъсири давр ба рӯзгори адибони маорифпарвар, афкори адабию эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон таҳқиқу баррасӣ шудааст.

Мавзӯи диссертатсия «Афкори адабию эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон» ба доираи мавзӯ ва масъалаҳои таҳқиқӣ шиносномаи ихтисоси илмӣ 6D021400 – Адабиётшиносӣ (6D021401 – Назарияи адабиёт. Матншиносӣ, нусхашиносӣ) мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Муҳаққиқ бори нахуст афкори адабию эстетикӣ маорифпарварон, аз ҷумла Аҳмади Дониш, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех, Шамсиддини Шоҳин, Тошхоҷаи Асирӣ, Саидахмадхоҷа Сиддиқии Аҷзӣ, Мирзо Сирочи Ҳаким, Абдуррауфи Фитратро мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор дода, нуктаҳои асосӣ ва хулосаҳои назарию ба шакли мақолаҳои илмӣ манзур намудааст. Ҳамчунин, саҳми шахсии докталаб дар баррасии мавзӯ ва масъалаҳои меҳварӣ ва коркарду тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ зоҳир меёбад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Натиҷаҳои диссертатсия дар шакли гузоришу маъруза ва мақола интишор шуда, тавассути маҷмуаҳои дастаҷамъӣ, маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таърифи расидаанд. Маводи мазкурро дар дарсҳои назарию амалӣ ва корҳои мустақилонаи факултети филологияи тоҷик ва педагогика метавон истифода намуд.

Муҳимтарин нуктаҳои таҳқиқи диссертатсионӣ дар конференсияҳои илмию амалии ДДОТ ба номи С. Айнӣ ва конференсияҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Холиқ Мирзозода ва адабиётшиносии тоҷик дар асри ХХ» (Душанбе, 2021, 18-19 май), «Аз таърихи пайвандҳои илмӣ ва адабии халқҳои тоҷику ўзбек: гузашта, ҳозира ва оянда» (Душанбе, 2023, 27-28 апрел) ва дар семинарҳои махсуси факултети филологияи тоҷик баррасӣ гардидаанд.

Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи назария ва таърихи адабиёти ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ аз 06.09.2022, суратчаласаи №2 ва ҷаласаи шурои олимони факултети филологияи тоҷик аз 17.03.2023, суратчаласаи №7 муҳокима ва ба ҳимоя тавсия шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Доир ба мавзӯи диссертатсия 8 мақола, аз ҷумла 6 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфтааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб бо фарогирии фаслҳо, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, феҳристи адабиёт ва наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 186 саҳифаи чопи компютериро ташкил додааст.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚ

Дар муқаддимаи диссертатсия мубрамуву дараҷаи мавзӯи таҳқиқ, робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ муайян гардида, мақсад, вазифа ва объекти таҳқиқ мушаххас шуд. Дар тавсифи умумии таҳқиқ масъалаҳои мақсад, вазифа, объект, предмети таҳқиқ, асосҳои назариявӣ, методологӣ ва навгониҳои таҳқиқ, аҳамияти назарӣ ва амалӣ, дараҷаи эътимоднокии таҳқиқ низ асоснок гардида, нуктаҳои ҳимояшавандаи диссертатсия ва саҳми шахсии диссертант дарҷ шудаанд.

Боби аввали диссертатсия «**Заминаҳои иҷтимоӣ ва таърихии таҳаввули афкори адабӣ ва эстетикӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX**» ном дошта, ду фаслро дарбар мегирад. Дар ин боб омилҳои иҷтимоӣ ва таърихии таҳаввули тафаккури адабӣ ва эстетикӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор гирифтааст.

Фасли аввал «**Омилҳои сиёсӣ ва таърихии тағйир ёфтани афкори иҷтимоӣ**» унвон гирифта, дар он омилҳои сиёсӣ ва маънавии тағйир ёфтани тафаккури иҷтимоӣ таҳлилу баррасӣ шудааст.

Ба андешаи диссертант, яке аз омилҳои сиёсӣ ва маънавии тағйир ёфтани тафаккури иҷтимоии ҷомеа дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX ин пайдоиши шумораи зиёди корхонаҳои саноатӣ, заводҳои гуногун,

фабрикаҳо маҳсуб меёбад. Ин падида дар сарзамини Осиёи Миёна солҳои 80-90-уми асри XIX ба пайдо шудани аввалин синфи коргар боис гардид. Бештари коргарони таҳҷой аз мардикорон ва коргарони мавсимӣ иборат буда, онҳо дар конҳо, корхонаҳои саноатии вилоятҳои Самарқанду Фарғона, Тошканду Қуканд, инчунин дар сохтмонҳои роҳи оҳан корҳои вазнинро иҷро мекарданд. Омили дигар, ин зуҳур ва пайдоиши буржуазияи милли дар Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад. Оғози ташаккули буржуазияи миллиро муҳаққиқон дар Осиёи Миёна ба солҳои 90-уми асри XIX мансуб медонанд. Ин ҳодиса, албатта, ба пайдоиш ва инкишофи муносибатҳои молиқӣ пулӣ, ва дар ин замина ба пайдо шудани банк ва сармояи банкӣ вобаста мебошад.

Фасли дуюми боби аввал ба таҳқиқи масъалаи «**Омилҳои маънавӣ ва фарҳангии таҳаввули афкори адабӣ**» бахшида шудааст. Дар ин фасли диссертатсия дар бораи ба вучуд омадани омилҳои маънавӣ ва тафаккури иҷтимоӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар шуури халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла халқи тоҷик сухан меравад.

Бояд зикр намуд, ки ҳодиса ва воқеа дар ҷойи ҳоли ба амал намеояд. Диссертант пайдоиши омилҳои маънавӣ фарҳангиро бо далелҳои равшану раднопазир исбот намуда, заминаи бунёди ва сабаби ба амал омадани онро аз сарчашмаву мадракҳои нимаи дуюми асри XIX ва ҳатто пеш аз он, ҳамчунин аз тазкираву рисолаҳои муаррихон, асарҳои илмиву бадеии ин давра ҷустуҷӯ намудааст. Барои муайян намудани инқилоби фикрӣ дар Осиёи Миёна, махсусан Бухоро, пеш аз ҳама, заминаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва бунёдии ба амал омадани онро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор бояд дод, ки ин масъала дар фасли аввал бо мисолҳои мушаххас баррасӣ гардидааст.

Ислоҳот хостани равшанфикрони Бухоро омилҳои айнию зеҳнии худро дошт, зеро мардуми бесаводи мактабнодида ва асрҳо зерӣ ҷабру зулми амирони мутаассиб мондари ба ҳаракатҳои инқилобӣ ислоҳотхоҳӣ ҷалб намудан кори осон набуд. Барои омода намудани мардум ба ислоҳот солҳои зиёде лозим буд, то ки онҳо соҳиби хату савод гашта, аз оламу одам воқиф шаванд, баъд талаби ислоҳот аз ҳукумати Бухоро намоянд. Дар замони ҳукумронии амирони манғит илму дониш рӯ ба таназзул ва ҳатто ба маҳшавӣ расида, ҷабру зулм ба арши аъло расид. Мадрасаҳо касоду мулобачаҳо бедонишу тихимағз, ҷаҳолат ҷойи донишро гирифта буд.

Бо назардошти ин андешаҳо он дар таърих бо номи «низои байни ҷадиду қадим» маълум аст. Ҷунбиши фикрии ҷадидия дар Осиёи Миёна дар ҷои ҳоли ба вучуд наомадааст. Балки он дорои замина ва ё худ омилҳои маънавии зерин буд:

Заминаи аввал ин таъсири ақидаҳои маърифатпарварӣ ва ислоҳотхоҳии Аҳмади Дониш ва ҳаммаслакони ӯ Савдо, Шохин, Возеҳ ва дигарон, ки оид ба тағйир додани низоми идораи давлатӣ, риояи меъёрҳои

адолати иҷтимоӣ нисбат ба аҳоли, тағйир додани барномаҳои таълимӣ дар мадрасаҳои Бухоро, баробари илмҳои динӣ ба толибилмон омӯзонидани илмҳои дунявӣ, ба кишвари пешрафта табдил додани аморати Бухоро ва ғайра маҳсуб меёфт.

Заминаи дуҷум ин таъсири ҳаракати ҷадидияи тоторҳо, ки ханӯз солҳои 80-уми асри XIX ба вучуд омада, инкишоф ёфтааст. Маркази асосии ҳаракати ҷадидияи тоторҳо Боғчасарои Қрим ва шаҳри Қазон маҳсуб меёбад. Бинобар зиндагӣ ва фаъолият доштани тоторҳо дар шаҳрҳои Осиёи Миёна, ақидаҳои ҷадидони тотор дар байни тоторҳои осиемиёнагӣ ба зудӣ паҳн гардида, таъсири худро ба мафкураи равшанфикрони бухороӣ низ расонид.¹

Заминаи сеҷум таъсири инкишофи муносибатҳои нави молиқу пулӣ дар Осиёи Миёна (аз нимаи дуҷуми солҳои 60-уми асри XIX шуруъ мешавад) мебошад. Зеро дар ин давра муносибатҳои нави молиқу пулӣ байни кишварҳо ривож ва инкишоф ёфта, мавқеи муносибатҳои феодалиро танг мекард. Ҳамаи ин дигаргуниҳо барои бедорӣ ва тағйир ёфтани афкори зиёӣён бетағйир набуд.²

Заминаи чорум таъсири матбуоти даврӣ ва дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна ба вучуд омадани мактабҳои русии маҳаллӣ. Маводи рӯзномаву маҷаллаҳо на танҳо зиёӣёнро аз вазъи иҷтимоӣ-сиёсии ҷаҳон ба мисли ҷанги русу япон, воқеаҳои Болқон, инқилоби якуми рус ва дигар ҳаракатҳои инқилобӣ, балки аз дастовардҳои илмиву фарҳангӣ, пешрафти илму техника, ҳунари шахрсозӣ, тичорату саноат ва ғайра огоҳ менамуд.³

Боби дуҷуми диссертатсия «**Нақши Аҳмади Дониш ва осори ӯ дар тағйири ҷараёни адабӣ ва афкори адабӣ-эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон**» унвон дошта, аз ду фасл ва ду зерфасл таркиб ёфтааст. Дар фасли аввали он масъалаи «**Нақши Аҳмади Дониш ва осори ӯ дар тағйири ҷараёни адабӣ**» мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтааст. Дар адабиётшиносии муосир оид ба вазъи иҷтимоии давраи замон, мақому манзалаат, мавқеъ ва нақши Аҳмади Дониш дар таърихи адабиёти нимаи дуҷуми асри XIX рисолаву мақолаҳои зиёде навишта шуда бошад ҳам, вале ба таври мушаххас оид ба нақши Аҳмади Дониш дар тағйири маҷрои адабӣ дар рисолаву мақолаҳои фавқ баъзе ишораҳо рафта, вале то солҳои 90-уми асри XX ва оғози садаи XXI мақолаву рисолаи алоҳидае, ки ин масоилро ба таври густарда ва бо як назму низомии муайян ҳал намояд, рӯи кор наомада буд.

Баъди шикастани завлонаҳои низомии абарқудрати Иттиҳоди Шуравӣ ва бозсозии горбачёвӣ ва дар ин замина Истиклолият пайдо кардани Ҷумҳуриҳои собиқ Шуравӣ ва аз он ҷумла Тоҷикистон аввалин фикру мулоҳизаҳо оид ба масъалаи бознигарӣ ва «дарёфти фаҳмишҳои нав» ва дар баробари ин, муайяну

¹ Ҳотамов, Н.Б. Таърихи халқи тоҷик (Аз солҳои 60 – уми асри XIX то соли 1924) / Н.Б. Ҳотамов. – Душанбе: Амри илм, 2001. – С. 117.

² Ҳамон асар, саҳ.117.

³ Ҳамон асар, саҳ. 117.

мушаххас кардан ба қисмату «марзҳои адабиёт» андешаву мақола ва рисолаҳо иншо шуданд. М. Шакурӣ дар мақолаи «Аз пайи дарёфти фаҳмиши нав»¹ ва Худой Шарифов дар мақолаи «Марзҳои адабиёт»² дар ин масъала ба истилоҳе аз «пионерони» ин падидаи нав буда, «барои чустанӣ консепсияи нави таърихи адабиёт» (М. Шукуров) ва «барои тағйири қатъие дар пешрафти адабиёт ба вучуд овардан дар навбати аввал аз консепсияи кӯҳнашуда» (Х. Шарифов) даст кашиданро ба миён гузоштанд.

Аз солҳои 90-уми асри ХХ барои ба вучуд овардани консепсияи нави фаҳмиши адабиёт ва фаҳмишу диди тоза оид ба бисёр масъалаҳои адабиётшиносӣ, ки ҳатто қаблан мавриди таҳқиқ қарор гирифта буданд, мақолаву рисолаҳо рӯи чоп омада, конференсу симпозиумҳо (1990; 1993) доир гаштанд.

Аҳмади Дониш бо таъбири Садриддин Айни ин «доҳии модарзод» тавассути асарҳои вижааш «чунончи осораш далолат мекунад, дар муҳити Бухоро ба инқилоби илмӣ, адабӣ, иҷтимоӣ сиёсӣ раҳбар ба шумор»³ рафта, бо нубуғи зотиву фитрии худ дар дигаргун кардани на танҳо насри тоҷикӣ форсӣ, балки дар тағйири маҷрои адабии нимаи дуюми асри ХІХ инқилоберо ба вучуд оварда, барои ояндагон роҳу равиши тозаеро дар ин самт ба вучуд овард.

Аҳмади Дониш дар замоне ба майдони адабиёт ворид гардид, ки давраи таҳаввулот ва бархурди қавму миллатҳои гуногун, муколамаи тамаддунҳои қадимии абарқудрат ва фарҳангу таърихи онҳо ба миён омада буд. Аҳмади Дониш ҳамчун фарзанди замони худ ҳарчанд дар сарғаҳи «шароити таърихӣ эҳёзо» истода бошад ҳам, вале онро ба таври худ, аз нигоҳи як шахси фарҳангӣ, ки ба бисёр воқеаву ҳодисаҳои замони амӣронӣ манғит бо нигоҳи манфӣ баҳо дода, бештари он воқеаву ҳаводисро на танҳо аз забони қаҳрамони асарҳои худ, балки аз забони шахси аввал баҳогузорӣ ва маънидод кардааст.

Бо чунин андешаҳои таҳлилӣ дар асоси мисолҳои мушаххас ва мудаллал муаллифи диссертатсия роҷеъ ба таҳлили тағйири маҷрои адабӣ аз ҷониби Аҳмади Дониш ва ҳаммаслақонашро мувофиқи равиши таърихиву қиёсӣ мавриди таҳлилу пажӯҳиш қарор дода, ба хулосае омадааст, ки Аҳмади Дониш ҳарчанд дар се сафари кӯтоҳмуддати худ бо ҷузъиёти зоҳирии зиндагӣ ва фарҳангу маданияти рус ошноӣ пайдо карда бошад ҳам, вале ҳамин сафарҳои кӯтоҳ дар ҷаҳонбиниву андешаҳои ватандориву ватанхоҳӣ ӯ тағйироти ҷиддӣ мафкуравии ғоявиро ба вучуд овардааст. Мақсаду мароми аслии адиб аз тасвир ва тавсифи ҳаёту маданият рус ва Аврупо, қабл аз ҳама дар он инъикос ёфта буд, ки ҳамватанон ва ҳамзамонони худро бо тамаддун, инкишофу тараққиёти илму техникаи пешрафтаи ин мамлакатҳо шинос ва назару ҷаҳонбинӣ ва завқу салиқа ва ҷашми мардумро ба ин корҳо бедор намояд.

¹ Шукуров, М. Аз пайи дарёфти фаҳмиши нав / М. Шукуров // Садои Шарқ. – 1990. – №7. – С. 105-113.

² Шарифов, Х. Марзҳои адабиёт / Х. Шарифов // Садои Шарқ. – 1990. – №7. – С. 114 – 120.

³ Айни, С. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 2010. – С. 200.

Фасли дуюми боби дуюми диссертатсия «**Зикри Аҳмади Дониш дар тазкираҳои нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX ва ашъори назмиву насрии адибони муосираш**» унвон дошта, аз ду зерфасл фароҳам омадааст.

Қайдҳо ва хотираҳои марбут ба Аҳмади Донишро аз рӯи мазмуну моҳияти худ метавон ба ду қисмат чудо кард. Қисмати аввал, дар шакли ёддошту хотираҳо дар тазкираҳои нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX ва қисми дуум, симои Аҳмади Дониш дар ашъори манзум–дар шеърӯ қасида, мухаммас ва марсияҳо зикр ёфтаанд, ки¹ воқеан, аз онҳо симои аслии Аҳмади Донишро метавон шинохт ва баҳогузорӣ кард.

Зерфасли якуми боби мазкури диссертатсия «**Зикри Аҳмади Дониш дар тазкираҳои нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX**» номгузорӣ шудааст.

Доир ба фаъолияти эҷодӣ, шахсият ва мақому манзалати Аҳмади Дониш «чун падидаи нодири давраи гузариш» дар тазкираҳо ва адабиёти бадеиву илмии нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX қайдҳо ва навиштаҳои зиёдеро дучор мешавем, ки онҳо аз даҳои ин абармарди илму адаби тоҷик башорат медиҳанд.

Шинохти шахсият ва фардияти Аҳмади Дониш аз замони зиндагиаш шуруъ шуда, он ҳамвора мавриди тавачҷӯҳи ҳамзамононаш – олимону шоирон, амирону вазирон ва аҳли дину тақво будааст. Онҳо ба шахсияти Аҳмади Дониш тавачҷӯҳ намуда, ҳар яке аз мақоми иҷтимоии худ ба донишу биниш, рафтору кирдор, муносибату муомилаи ӯ баҳо додаанд. Масалан, С. Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» ба ҳамин паҳлуи масъала дахл намуда, зикр кардааст, ки «Аҳмад-маҳдуми Дониш мулаққаб ба «Аҳмади Қалла» шахсест, ки агар мо дар бораи адибон ҳеҷ гуна маълумот доданро илтизом намекардем ҳам, дар хусуси ин шахс пургӯй карданро лозим медонистем».² Дар тазкираҳои нимаи дуюми асри XIX ба шахсият ва фардияти Аҳмади Дониш баҳои гуногун дода шудааст, масалан, Афзал Маҳдуми Пирмастӣ агар дар тазкираи худ «Афзал-ут-тазкор фӣ зикр-иш-шуаро в-ал-ашъор» ба шахсияту эҷодиёти шоир баҳои манфӣ дода бошад, Шаръӣ дар «Тазкират уш-шуаро» - и худ Донишро чун нодираи замон ва «нуктапардоз ва тақриророй фасеҳ ва малех»³ муаррифӣ кардааст.

Дар бораи Аҳмади Дониш ва мақому манзалату даҳои ӯ аз ҳама хубтару бештар хонандаву муҳаққиқ аз навиштаҳои Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё (1867-1932) маълумоти зарурӣ ва муҳим пайдо карда метавонад, зеро «Аҳмади Дониш дар суҳбатҳои хонаи Садри Зиё ҳамеша ғоибона ҳозир буд».⁴ Устод Айнӣ дар бораи муҳаббати сӯзони Садри Зиё ба Аҳмади Донишу асарҳои вай

¹ Аҳроров, З. Аҳмади Дониш дар ашъори шуарои муосираш / З. Аҳроров // Шарқи сурх. – 1961. – № 1. – С. 136-143.

² Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – С. 200.

³ Шаръӣ, Ҳочӣ Абдулазим. Тазкират-уш-шуаро / Ҳочӣ Абдулазими Шаръӣ. – Хучанд: Хуросон–Медиа, 2015. – С. 45.

⁴ Ҳамон асар. – С. 106.

борҳо изҳори андеша карда, дар тарғибу ташвиқи ғояҳои Аҳмади Дониш нақши муҳимму муассир гузоштанастро махсус қайд кардааст.

Дар «Тазкират-уш-шуаро»-и Абдулазими Шаръӣ оид ба мақому манзалат ва даҳои Дониш мулоҳизаи ҷолиб баён ёфтааст. Ин ҷо қайд бояд намуд, ки қисмати боқимондаи «Тазкират-уш-шуаро»-и Шаръӣ барои омӯхтани адабиёти нимаи дуюми асри XIX низ аҳаммияти вижа дорад.

Ҳамин тавр, зиндагинома ва эҷодиёти Аҳмади Дониш аз нигоҳи Садриддин Айнӣ дар асарҳои илмӣ ва бадеӣ-таърихӣ «Таърихи инқилоби Бухоро» (1920), «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» (1923), «Намунаи адабиёти тоҷик» ва «Ёддоштҳо» (1954) бахусус интихоб ва интиқоли порчаҳо ва шарҳу тавзеҳи онҳо аз «Наводир-ул-вақоъ» дар «Ёддоштҳо» нишон медиҳад, ки ҳарчанд онҳо дар услуби эҷодӣ ва гузориши масъала дар мавқеҳои мухталиф қарор дошта бошанд ҳам, устод Айнӣ барои ба хонандагон муаррифӣ намудан ва нишон додани шаҳомат ва даҳои Аҳмади Дониш, баъдан барои муайян кардан ва баҳо додан ба шахсияти эҷодӣ ва фардияти ӯ усули таҳқиқ ва хотироту ёддоштнависиро истифода намуда, муайян ва мушаххас кард, ки Аҳмади Дониш чун ситораи дурахшоне дар осмони торики Бухорои нимаи дуюми асри XIX ҷилвагарӣ намудааст. Хулоса, диссертант дар ин зерфасл оид ба зикри мақому манзалат ва мавқеи Аҳмади Дониш дар илму адаб ва ҷамъияти онрӯзаи Бухоро, ки дар тазкираҳои нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳочӣ Абдулазими Шаръӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Мирсиддиқхони Ҳашмати Бухорӣ, «Афзал-ут-тазкор ғӣ зикр-уш-шуаро в-ал-ашъор»-и Афзал Маҳдуми Пирмастӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Ҳочӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам, «Наводири Зиёия»-и Садри Зиё, «Намунаи адабиёти тоҷик» ва «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ инъикос ёфтааст, мавриди пажӯҳиш қарор дода, андешаҳои худро дар ин замина баён кардааст.

Ҳамчунин, диссертант дар зерфасли дуюми боб, ки «**Аҳмади Дониш дар ашъори шуарои муосираш**» ном дорад, симои Аҳмади Донишро дар ашъори муосирони адиб, ки дар анвои гуногуни назм, амсоли қасида, мухаммас, марсия ва қитъа ба қалам додаанд, таҳлилу баррасӣ намудааст.

«Афкори адабию эстетикӣ намояндагони адабиёти маорифпарварӣ ва ҷадида» унвони боби сеюми диссертатсия буда, он дар заминаи чор фаслу ду зерфасл фароҳам омадааст.

Дар фасли аввали ин боб, ки «**Ҷанбаҳои назарии афкори адабии маорифпарварон ва ҷадидони Осиёи Миёна**» номида шудааст, масъалаҳои заминаҳои афкори маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна дар нимаи дуюми асри XIX ва пайдоиши ҷараёни ҷадидӣ дар ибтидои садаи XX мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Диссертант дар така ба пажухиши мутахассисони ватаниву хоричӣ нишон медиҳад, ки афкори маорифпарварӣ заминаҳои бунёдӣ ва ҷанбаҳои назариявии худро аз маорифпарварони асри XIX-и рус ва тотор гирифтаанд. Маорифпарварии Осиеи Миёна ҳарчанд бар поя ва ҳаракати озодихоҳонаи мардуми рус нарасида бошад ҳам, аммо дар он руҳияи озодихоҳонаро метавон мушоҳида кард. Барои беҳтар намудани сохти сиёсии замон ва дигаргун шудани ҳаракатҳои иҷтимоӣ бояд заминаи бунёдӣ мавҷуд бошад ва афкору назари маорифпарварони пешқадами давр ҳамвора мавриди назар ва бозомӯзии мардум қарор гирад. Маорифпарварони Осиеи Миёна худ аз табақаи миёнаҳои аҳолии буда, дар маҷмуъ манфиатҳои синфи ҳоким ва дигар табақаҳои иҷтимоиро ҳимоя менамуданд. Онҳо дар тамоми фаъолияти худ ба масъалаи беҳ гардонидани зиндагии мардум талош варзида, манфиатҳои иҷтимоии мардумро дар мадди аввал мегузоштанд. Андешаҳои созанда ва бунёдкоронаи маорифпарваронро дар асарҳои ҷудоғонаи онҳо метавон мушоҳида намуд.

Бояд тазаққур дод, ки барои ин ки ҷараён ва ё ҳаракати наво дар ҷомеа пайдо шавад бояд он асос ва заминаҳои пайдоиши худро дошта бошад. Заминаи ба вуҷуд омадани ҷараёни фарҳангиву сиёсиро Е.Э. Бертелс аз Аҳмади Дониш доништа¹, қайд мекунад, ки дар натиҷаи сафарҳои ӯ ба Россия (ба Петербург) рисолаҳои арзишмандаш ба миён омада, боиси пайдоиши ҳаракати мазкур дар Осиеи Миёна гаштааст. Дар натиҷаи ин сафарҳо ҷаҳонбинӣ, диди зебоишиносӣ ва назари эстетикӣ Дониш ба куллии тағйир ёфта, ба Амир Музаффар ислоҳот дар сатҳи давлату давлатдориро пешниҳод намуд. Ӯ аз корхонаю коргоҳҳо, театру осорхонаҳои Россия дидан намуда, онҳоро ба Шарқи мусалмонӣ, бавижа Бухоро муқоиса намудааст.

Фасли дуюми боби сеюми диссертатсия «**Назаре ба ақидаҳои адабӣ-эстетикӣ Аҳмади Дониш**» номгузорӣ шудааст. Аз мероси гаронбаҳои адиб бармеояд, ки ақидаҳои адабиву эстетикӣ Аҳмади Дониш тибқи фалсафаи хосси дунёгароии маънавӣ ба ҳикмати тамаддун ва таовуни анъанавии форсии тоҷикӣ бунёд ёфта, дар ҷаҳорҷубаи фалсафаи ислом танзим ва тадвин гардидааст.

Истеъдоди фитриву модарзодӣ ба Аҳмади Дониш имконият додааст, ки ба масъалаи шеършинохти он, ҳагтотиву дабирӣ, пайдо кардани маъноӣ чизҳои хондаш, омӯзиши луғат ва қиёсу муқобалаи он аз давраи туфулият сару қор гирад. Аз рисолаву дафтарҳои мусаввадаи Аҳмади Дониш бармеояд, ки ин «доҳии модарзод»² аз давраи ба мактаб кашида шуданаш, яъне аз синни 7-8-солагӣ дар баробари хондану навиштан ба машқи шеър ва дарку маънии он завқу ҳаваси хосса доштааст ва дар ин маврид гуфтаи ӯ ба ин далолат мекунад: «... Пеш аз он ки маро ба дабиристон барои таълиму тааллум ниҳанд, дар хона

¹ Бертелс, Е.Э. Рукописи произведения Ахмада Калла Тр. тадж. базы АН СССР / Е.Э. Бертелс. – 1936. – Т.3.: Лингвистика. – 127 с.

² Айни, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 2010. – С. 201.

ба ҳузури атфол пеши модар ба муколамаи абҷад ва тахтаи лавҳ вуқуфе ба хат ва хондани он ва гоҳе ба мавзун сохтани қофия-бе он ки ўро маъние бошад-бинобар истеъдоди фитрӣ баҳосил будааст...».¹ Аз ин гуфтаҳои Аҳмади Дониш бармеояд, ки истеъдоди фитрӣ ва азали ба ў имкон додааст, аз даврае, ки худро шинохт дар муҳити хонаводагӣ ба фазои илму маърифат кашида шавад.

Аҳмади Дониш дар рисола, дафтарҳои мусаввада, осори манзум ва хусусан, рисолаи ҷомеи «Наводир-ул-вақоеъ» рочеъ ба як зумра масоили муҳимми ҷомеа нукоти арзишманд ва ҷолиби тавачҷуҳе оид ба шеър ва мақоми шоир баён кардааст. Аз ҷумла, «Дар васоёи фарзандон (ва баёни ҳақиқати касбу пешаҳо)» ном баҳши ин асар дар бораи масоили шинохти шеър ва хусусиятҳои он баҳсу баррасӣ ва мунозира менамояд.

Аз муҳимтарин пешаҳое, ки Аҳмади Дониш шарҳу баррасии онро ба фарзандон муҳим ва донистанаширо вочиб мешуморад, шеър аст. Андешаҳои марбут ба нақди шеър аз ҷониби Аҳмади Дониш бо чунин матолиб оғоз меёбанд: «Дигар пеша, ки аҳли қаламро бад - он мубоҳоту ифтихор ояд ва маншаи тафаввуқ ва тафаззул гардад, муқовалаи ашъори мавзун ва гуфтани шеърҳои бомазмун бошад...».²

Дар ин матлаби Аҳмади Дониш оид ба пешаи шеърӯ шоирӣ се нуктаи муҳим таъкид ва таъйид шудааст, ки аз он нуктаи назари адабиву эстетикӣ Аҳмади Дониш дар бораи мақому мартабаи шеър дар зиндагиву ҳаёти ҷомеа ба мушоҳида мерасад:

- шеър ба аҳли қалам мояи мубоҳоту (фаҳру) ифтихор аст;
- шеър ба аҳли қалам бартариву фазилат мебахшад;
- маншаи ин ду – муқовалаи ашъори мавзун ва гуфтани шеърҳои бомазмун аст.

Аҳмади Дониш на танҳо дар насри фаннӣ бадеӣ, балки дар назму шеърпардозӣ низ истеъдоди нодир ва қароғайи бепоён дошт. Аз ин ҷиҳат, дар назари ў шеър бояд моидае осмонӣ бошад. Аммо дертар аз беқадрии шеърӯ шоирӣ ва ҳарзагӯии шуарои хушомадгӯи дарборӣ эҳсосаш ба шӯр меояд. Бинобар ин, аз ин пеша даст мекашад ва нисбат ба онҳо ҳисси нафрат пайдо мекунад: «Аксаре арбоби шеърӯ қофия мағрур ва мутақаббир буданд ва шеъри номарбути худро фазилате аъло эътиқод мекарданд ва ба ҳар дари касу нокас ба мадҳи қасида мерафтанд ва таваққуи силиву ҷоиза мекарданд ва ғайри шуароро аз ҳайизи эътибор соқит медонистанд. Ва шеъри эшонро дар нафс ба ҷуз таҳайюҷи шаҳват ё тамаққуни фӯҳш ҳеҷ таъсире набувад ё ҳаҷви касе ё музаҳрафоти ботила. Ва аз шеъри мамдуҳ билмарра отил бувад, чунки аҳли он набуданд.

¹ Дониш, Аҳмад. Асарҳои мунтахаб / А. Дониш. – Сталинобод, 1959. – С.182.

² Дониш, Аҳмад. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2. / А. Дониш. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 59.

Пас, ман дар эҳрози асбоб (ва адавоти) он аз вазну қофия ва аруз ҳеч кӯшише накардам, балки надида ва нашунида, ки шеър чунин рисолатҳо ва чунин мизонҳо дорад. Ва он чи бар забони ман вуруд ёфта, дафъӣ ва бетакаллуф буда, ки дар маворид ва мавоқеъ навиштаам ва беш дар ин санъат шуғл нанамудам».¹

Муаллиф бо таҳлилу баррасии ашъори назмиву насрӣ ва баҳо додан ба ақидаҳои адабиву эстетикӣ Аҳмади Дониш ба хулосае меояд, ки баробари баёни андешаҳои иҷтимоӣ – нооромии давр, қашшоқии мардум, талаву тороч гардидани халқи бечора, беадолативу чоҳилӣ ва чаллодии зимомдорони замон, муфтхӯриву порагирии қозиву муфтӣ ва дигар анбои замон, адиб аз беқадрии илму дониш ва паст рафтани мақому манзалати шеърӯ шоирӣ мушоҳидаву мулоҳиза ва андешаҳои тозаву бикри худро баён намудааст. Аз ақидаҳои адабиву эстетикӣ адиб бармеояд, ки гуфтаҳои ӯ, ки гӯё камтар ба шеърӯ шоирӣ машғул будааст, як навъ аз шикастанафасии Аҳмади Дониш буда, воқеан, «аз қоидаву зобитаҳои шеър ва назарияи назми классикӣ ба хубӣ воқиф будааст. Аз тарафи дигар, манзумоти Дониш ба хубӣ собит мекунад, ки ӯ дар шеър низ сухани матину зебо ва санъати баланде доштааст».²

Дар зерфасли аввали боби сеюми диссертатсия, ки «**Тарғиби илм ва мактабу маориф аз нигоҳи Тошхоҷаи Асирӣ**» ном дорад, роҷеъ ба зарурати омӯзиши илм, тарғиби мактабу маориф аз нигоҳи Тошхоҷаи Асирӣ маълумот дода шудааст.

Андешаву ақидаҳои адабиву эстетикӣ ва маорифпарварии Асирӣ дар шеърҳои «Ба тараққиёт ручӯъ кунед», «Эҷоди ҳадиқа», «Насихат ба фарзан», «Мазаммати мактаби кухна» ва ғайра хеле хуб инъикос ёфтаанд. Адиб ба воситаи қосидон ва сайёҳон аз тараққиёти бемайлони илму техника пайваста воқиф будааст. Тошхоҷаи Асирӣ дар радифи маорифпарварони замонаш Саидахмадхоча Сиддиқии Аҷзӣ, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат, Мирзо Сирочи Ҳаким, Абдулвоҳиди Мунзим, Абдуррауфи Фитрат ва дигарон кушодани мактабҳои усули чадид ва омӯзиши илмҳои дархури замон, бавижа забони русиро дар асарҳояш таблиғ намудааст.

Диссертант дар зерфасли дуюми боби мазкури диссертатсия, ки «**Ақидаҳои адабиву эстетикӣ Мирзо Сирочи Ҳаким**» унвон дорад, дар асоси маълумоти мавҷуда рӯзгору осори Мирзо Сирочи Ҳаким ва ақидаҳои адабию эстетикӣ Мирзо Сирочро дар асоси «Тухафи аҳли Бухоро» таҳлилу баррасӣ намудааст.

Ақидаҳои адабиву эстетикӣ Мирзо Сирочро мо дар ашъори манзуми ӯ, ки аз ҷавонӣ ба он майлу рағбати беандоза доштааст, боз бештару хубтар мушоҳида карда метавонем. Аз муҳтавои мероси манзуми шоир бармеояд, ки аз

¹ Дониш, Аҳмад. Наводир-ул-вақоъ. Китоби 2 / А. Дониш. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 61.

² Ҳодизода, Р. Аҳмади Дониш: Тарҷимаи ҳол ва мероси адабию илмӣ / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Ирфон, 1976. – С. 143.

овони наврасиву ҷавонии худ ба иншои шеър ҳавасу рағбати беандоза доштааст ва онҳоро дар матбуоти вақт бо таҳаллуси «Сирочӣ» ба таъб расонидааст. Аз мухтавои он ашъор бармеояд, ки адиб бо вучуди меҳру муҳаббати беандоза ба мероси гаронбаҳои назми гузаштагон ва эътиқоду самимият ба онҳо чун фарзанди «сухансанҷу суҳандон»-и замони худ ба муқобили тақлиду тақлидкорӣ, истифодаи образҳои кӯҳнаву обшуста ва аз баҳри «узрӯву чашмони шахло» гузаштан баромад намуда, дигар кардани услуб ва ба вучуд овардани ғояи наву тозаро ба миён мегузорад:

Мо чумлаи шоирон саросар,
Аз пой ғитодаем яксар.
Дар васфи узору чашми шахло,
Гуфтем қасидаҳои ғарро...¹

Дар афкори адабию эстетикӣ адиб омӯзиши забонҳо, баҳусус забони русӣ, туркӣ, фаронсавӣ ва ғайра нақши муҳим дорад. Диссертант баъд аз баррасии эҷодиёти Мирзо Сирочиддини Ҳаким ба хулосае меояд, ки ӯ чун яке аз шахсиятҳои бомаърифату ватандӯсту ватанхоҳ дар ашъори назмиву насриаш ба ҳама паҳлуҳои зиндагии ҷомеаи замони худ бо нигоҳи наву тоза назар андохта, меҳост, ки ватани ӯ низ мисли мамлакатҳои Русия ва Аврупо дар тамоми самтҳо – забондониву забонмӯзӣ, техникаву технология, мактабу маориф ва дигар паҳлуҳои зиндагӣ пешрав бошанд ва мардум озоду аз он неъматҳои бебаҳо ва фаровони табиати афсункори Ватани худ истифода намоянд.

Дар зерфасли сеюми боби сеюми диссертатсия, ки «**Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣ Абдуррауфи Фитрат**» номгузори шудааст, баъди шарҳи мухтасари зиндагиномаву осори ин чеҳраи намоёни ҷомеаи ибтидои асри ХХ, таъкид мешавад, ки осори ӯ густурдаву фарох буда, масъалаҳои муҳими адабиёти классикӣ муосир ва ҷомеаи онрӯзаро фарогир аст.

Абдуррауфи Фитрат дар ашъори хеш, бавижа офаридани шеър, дар маҷмуъ, дар ашъори ғиноаш, ҳамчунин, дар мақолаву асарҳои бадеии худ низ бо мулоҳизаву андешаҳои ҷадиду рангин, мавзӯҳои муҳим ва мазмунҳои бикри вобаста ба замон андешаҳои баён кардааст, ки аз ҳузури ақидаҳои адабию эстетикӣ ӯ башорат медиҳанд. Аз рӯи маълумот ва пажӯҳишу таҳқиқи донишмандон Абдуррауфи Фитрат шеърҳои давраи то соли 1913-и худро дар низоми шаклу поэтикаи адабиёти классикӣ тоҷикӣ форсӣ офаридааст, ки онҳоро дар «услуб, тарзи баён, ифодаи афкор», ҳамчунин, дар «риояти вазну қофия бар вачҳи акмал, муболиға, ташбеҳот ва саноеи лафзия айнан ба тарзи кӯҳна» офаридааст, ки ин хулоса ба ашъори баъдинаи адиб, яъне ба фаъолияти давраи пантуркистӣ, панӯзбакӣ ва ҷадидии ӯ низ тааллуқ дорад. С. Табаров ба

¹ Ҳодизода, Р., Каримов, У., Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI – XIX ва ибтидои асри XX): Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. – Душанбе: Маориф, 1988. – С. 409.

ҳамин паҳлуи эҷодиёти адиб ишора намуда навиштааст, ки «...ибтидои эҷодиёти шоирии ... Фитрат дар мадраса бо равия ва услуби маълуми назми классикии форс-тоҷик оғоз ёфта, дар давраҳои рушду камолоти фаъолияти шоириаш дар давраи ҳаракати пантуркистӣ ва ҷадидӣ хусусиятҳои нав ва тару тозаии мундариҷавӣ, тематикиву ғоявӣ ва эстетикиву услубӣ пайдо кардааст».¹ Фитрат бо вучуди дар шеърӯ шоирӣ, назарияи шеършиносӣ донишманди мумтоз буданаш, дорои як маҷмуаи ашъор бо номи «Сайҳа» (Истанбул, 1329 ҳ.к. – 1910 м.) буда, ба андешаи устод Айнӣ «... асар ба хонандагон чун қувваи электр таъсири сареъ ва қавӣ дошт, ҳаргиз муболиға накардаем...».²

Андешаву мулоҳиза ва пажӯҳишҳои Фитрат асосан, доир ба арузи туркӣ-ӯзбакӣ рӯи қор омадааст. Академик М. Шакурӣ ба ҳамин паҳлуи эҷодиёти Фитрат ишорае намуда навиштааст, ки «Аввали солҳои сӣ Фитрат хоҳише изҳор кард, ки дар бораи арузи форсӣ китобе бинависад. Нашриёти Тоҷикистон ин пешниҳоди ӯро низ напазируфт ва чунин китобе нанавишта монд. Ҳамон солҳо Фитрат дар бораи арузи туркӣ китобе навишт».³

Дар зерфасли чоруми боби мазкури диссертатсия «**Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣ Саидахмадхоча Сиддиқии Аҷзӣ**», ки яке аз масъалаҳои муҳим маҳсуб меёбад, мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Муаллиф зикр менамояд, ки зиндагинома ва мероси адабии Сиддиқии Аҷзӣ ба таври ҷомеъ омӯхта нашудааст. Дар иртибот ба ин гуфтаҳо ҳамчун мисол мақолаву рисолаҳои Х. Мирзозодаро мисол оварда афзудааст, ки оид ба зиндагиномаи Аҷзӣ танҳо ишораҳо шудааст. Сиддиқии Аҷзӣ ҳарчанд дар бораи назарияи шеър, чигунагии он, мусиқӣ, забон ва адаб ба таври мушаххас андешае баён накарда бошад ҳам, вале ақидаҳои адабиву эстетикӣ шоирро аз шеърӯ дostonҳои ӯ бояд ҷустуҷӯ кард. Сиддиқии Аҷзӣ ҳамчун мубаллиғи ғояву ақидаҳои нав дар байни аҳли пажӯҳиш машҳур аст. Ӯ пешравию тараққиёт, инкишофи ҷомеа ва саводнокшавии мардумро дар қушодани мактабҳои усули нав дида, барои омӯзиш ва таълиму тадрис дар мактабҳои усули ҷадид омӯхтани забон, бавижа забони русиро муттасил таълиғ менамуд. Ин буд, ки Аҷзӣ пас аз омӯзиши илмҳои маълуми замон, ба омӯзиши забони русӣ тавачҷуҳ зоҳир намуда, дар ин ҷода то ҷое ҳам муваффақ шудааст. Холиқ Мирзозода нисбат ба забондонии Сиддиқии Аҷзӣ ишора намуда навиштааст, ки «Нахустин қасе, ки аз маорифпарварони тоҷик забони русиро аввал ба тариқи худомӯзӣ ва баъд дар курси махсуси тайёркунандаи муаллимони забону адабиёти рус омӯхт (охири асри XIX) шоири маорифпарвари самарқандӣ Саидахмадхочаи Сиддиқии Аҷзӣ буд».⁴

¹ Табаров, С. Ҷаҳони андешаҳои Абдурауфи Фитрат / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 2008. – С. 157.

² Айнӣ, С. Таърихи инкилоби Бухоро / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – С. 102.

³ Муҳаммадҷон Шакурии Бухороӣ. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист / М. Шакурии Бухороӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С. 203.

⁴ Мирзозода, Х. Адабиёт, таълим ва тарбия / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1982. – С. 5-6.

ХУЛОСА

Аз таҳқиқи мавзуи «Афкори адабию эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон» мо ба чунин хулосаҳо омадем:

1. Заминаи аввали тағйир ёфтани тафаккури иҷтимоӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX ин пайдоиши шумораи зиёди корхонаҳои саноатӣ, заводҳои гуногун ва фабрикаҳо ва дар ин замина, пайдо шудани синфи коргар, пайдоиши буржуазияи миллӣ дар Осиёи Миёна маҳсуб меёбад [З-М].

2. Аз омилҳои асосии таҳаввул ва тағйир ёфтани тафаккури ҷомеа ин пайдоиши афкори тозаю нав ва ё худ бо истилоҳ афкори ҷадидӣ мебошад. Ҷунбиши фикрии ҷадидия дар ҷои ҳолӣ ба вучуд наомадааст. Он дорони замина ва ё худ омилҳои маънавии зерин буд:

Заминаи аввал-ин таъсири ақидаҳои маърифатпарварӣ ва ислохотхоҳии Аҳмади Дониш ва ҳаммаслакони ӯ Савдо, Шоҳин, Ҳайрат, Возех ва дигарон.

Заминаи дуум - ин таъсири ҳаракати ҷадидияи тоторҳо, ки ханӯз солҳои 80-уми асри XIX ба вучуд омада, инкишоф ёфтааст.

Заминаи сеюм - таъсири инкишофи муносибатҳои нави молиқу пулӣ дар Осиёи Миёна.

Заминаи чорум - таъсири матбуоти даврӣ ва дар шаҳрҳои гуногуни Осиёи Миёна ба вучуд омадани мактабҳои русии маҳаллӣ.

– Аз омилҳои дигари маънавӣ ва фарҳангии таҳаввули тафаккури адабӣ ин кушода шудани як қатор матбааҳои литографӣ дар шаҳрҳои бузурги Осиёи Миёна мебошад.

– Омилҳои дигар ва муҳимми маънавӣ ва фарҳангии таҳаввули тафаккури адабӣ дар ибтидои асри XX дар Самарқанду Тошканд ва Фарғонаю Андиҷон, умуман дар Осиёи Миёна ба забонҳои форсии тоҷикӣ ва ўзбекӣ ба роҳ мондан ва ҷоп кардани рӯзномаю маҷаллаҳо аст.

– Омилҳои дигари тағйир ёфтани тафаккури ҷомеа ин ифтихои мактабҳои усули ҷадид (нав) аст.

– Аз омилҳои дигари муҳими маънавӣ ва фарҳангии таҳаввули тафаккури адабӣ дар ибтидои асри XX барои ин мактабҳо иншо намудани китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълим маҳсуб меёбад.

– Дар ҳаёти маданияи ибтидои асри XX-и Осиёи Миёна бештар роҳ ёфтани забони русӣ мебошад [З-М].

3. Дар баҳо додан ва баррасӣ намудани масъалаи афкори маорифпарварӣ ва ҷадидӣ адибону адабиётшиносон, бахусус дар мақолаву рисолаҳои С. Айнӣ, Ш. Ҳусейнзода, И. Брагинский, Х. Мирзозода, А. Мирзоев, С. Табаров, М. Шукуров (М. Шакурӣ), Р. Ҳодизода, М. Раҷабӣ, С. Амиркулов ва дигарон оид

ба пахлуҳои чараёни маорифпарварӣ ва ҷадидӣ мулоҳизаву андешаҳои гуногуни мусбату манфӣ баён ёфтаанд [2-М; 5-М].

4. Чараёни маорифпарварӣ ибтидо дар мамолики Аврупои Ғарбӣ, баъдан дар Россия ва дар нимаи дуюми асри XIX дар Осиёи Миёна ташаккул ва таҳаввул ёфтааст. Дар ин замина истилоҳи маорифпарварӣ дар адабиётшиносии тоҷик ба вучуд омад, ки бори аввал он дар тазкираи «Намунаҳои адабиёти тоҷик» (с. 1940) мавриди истифода қарор гирифтааст [3- М; 4-М].

5. Дар адабиётшиносии тоҷики солҳои 40-50-уми садаи XX масъалаи ба насли яқум ва дуум ҷудо кардани маорифпарварон ба миён омадааст, ки ин фикр аз ҷониби И.С. Брагинский пешниҳод шуда, он минбаъд аз тарафи Б. Ғафуров, А. Баҳоваддинов, Х. Мирзозода, З. Раҷабов, М. Шукуров инкишоф ва дар амал татбиқ гардидааст. Таҳлилу баррасии ин масъала аз ҷониби М. Раҷабӣ хеле муфассал ва аз нигоҳи илмӣ асоснок баррасӣ шудааст [7-М].

6. Аз муҳаққиқони аввали адабиёти маорифпарварӣ Х. Мирзозода дар солҳои 80-уми садаи XX ақидаи худро дар масъалаи мавқеъгирии илмӣ оид ба адабиёти пешқадами нимаи дуюми асри XIX ба таври қатъӣ муайян намуда, ба хулосае расид, ки Аҳмади Дониш ва ҳаммаслакону пайравони ӯ дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX воқеан, адибони маърифатпарвар буда, суннатҳои адабиёти гузаштаро бо баъзе бозёфтҳо ва навгониҳо идома додаанд [7-М].

7. Аҳмади Дониш дар нимаи дуюми асри XIX тавассути пешниҳоди мушоҳидаву ақидаҳои ислохотхоҳонааш, ки салтанати манғитиёнро ба ҷунбиш оварда буд, тавонист бо осори гаронбаҳояш дар тағйири маҷрои адабӣ нақши муассиру мондагор гузорад [8-М].

8. Дар муайян намудани афкори адабӣ эстетикӣ намояндагони чараёни маорифпарварӣ ва ҷадидӣ тазкираҳои нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX нақши муассир ва муҳим доранд.

Қорӣ Раҳматуллоҳи Возех бо тазкираи худ «Тухфат-ул-аҳбоб фӣ тазкират-ул-асҳоб» анъанаи тазкиранависиро зинда кард ва минбаъд Афзал Маҳдуми Пирмастӣ, Ҳоҷӣ Абдулазими Шарӣ, Мирсиддиқи Ҳашмат, Абдуллоҳхочаи Абдӣ, Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам ва Садри Зиё ва дар асри XX С. Айнӣ идома доданд, ки ҳамчун давоми мантиқии тазкираи Возех маҳсуб меёбанд. Дар тазкираҳои Возех, Шарӣ, Афзал Маҳдуми Пирмастӣ, Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам, Ҳашмат, Садри Зиё ва С. Айнӣ, ки мавриди баррасии мо қарор гирифтааст, дар баробари нуқоти муҳимми андешаву омили адибони нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX ақидаҳои адабиву эстетикӣ баъзе аз намояндагони ин асрҳо то андозае мавриди пажӯиш қарор гирифтанд, ки он дар диссертатсия инъикоси худро пайдо кардааст [8-М].

9. Нишонаҳои афкори маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна асосан, дар нимаи дуюми асри XIX дар заминаи маорифпарварии русу тотор ба амал омада, дар ибтидои асри XX, баъд аз инқилоби руси соли 1905 он таҳаввул ва густариш

ёфтааст. Маорифпарварии Осиёи Миёна дар ибтидо бар поя ва ҳаракати озодихоҳонаи мардуми рус нарасида бошанд ҳам, аммо дар он руҳияи озодихоҳона ва пешниҳодҳои тағйир додани сохти давлатдорӣ ва дигар андешаҳои муҳими рӯзгори онрӯзаро дар аморат, бавижа дар асарҳо ва андешаҳои Аҳмади Дониш ва пайравонаш метавон мушоҳида кард [5-М].

10. Барои пайдоиши чараён, неҳзат ва ҳаракатҳои нав дар ҷомеа, пеш аз ҳама, асос ва заминаҳои пайдоиши худро бояд дошта бошад. Чараёни ҷадидия низ оғози пайдоиши худро дорад. Мо кӯшиш намудем, ки дар асоси аснод ва мисолҳои мушаххас ақидаҳои адабиву эстетикӣ адибони нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-ро мавридӣ баррасӣ қарор диҳем. Чунончи, Е.Э. Бертелс соли 1936 доир ба пайдоиши неҳзати ҷадидия таъкид намуда буд, ки решаҳои он ба гузаштаи дур иртибот дорад ва қадамҳои аввалини онро танҳо ҳангоми таҳлили жарф муайян намудан мумкин аст [3-М].

11. Дар баробари баррасии ақидаҳои адабиву эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидони Осиёи Миёна, бахусус Тошхочаи Асирӣ, Сиддиқии Аҷзӣ, Абдуррауфи Фитрат, Аҷзии Самарқандӣ, Садриддин Айнӣ ва дигарон масъалаҳои тарғиби илм, мактабу маориф, рӯзномаву маҷаллаҳо, ифтитоҳи мактабҳои усули нав, омӯзиши забонҳо, бавижа, забони русӣ нақши хеле муҳим дорад, то андозае дар диссертатсия инъикоси худро пайдо кардаанд [1-М; 5-М; 6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Матолиби диссертатсия дар оянда метавонад на танҳо барои омӯзиш ва таҳқиқи муқоисавии ақидаҳои адабиву эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон, балки дар ҳаллу ҷасли омӯзиши масъалаҳои мазкур дар адабиётшиносӣ имконият фароҳам оварад.

2. Натиҷаву хулосаҳои илмӣ ба дастмада метавонад, ҳамчун маводи омӯзишӣ ҳангоми пажӯҳиш дар самти омӯзиши таърихи адабиёти тоҷики нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, адабиёти муосир, ҳамчунин дар матншиносӣ, назарияи адабиёт, сарчашмашиносӣ, робитаҳои адабӣ, баррасии чараёнҳову неҳзатҳо дар адабиёти ин давра истифода шавад.

3. Маводи таҳқиқӣ мавриди назар дар пажӯҳиши масъалаҳои ҳамчун, омода кардани барномаҳо ва дастурҳои таълимӣ оид ба адабиёти нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, омода сохтани маҷмуаҳои ашъор ва мероси адабии адибони ин давра мусоидат мекунад.

4. Нуктаҳои муҳимми диссертатсия, сарчашма ва манобеи илмию адабии истифодашуда метавонанд дар тайёр намудани монографияҳои соҳавӣ васеъ истифода шавад.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Абдурахмонов, М.С. Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣ Саидахмадхоча Сиддиқӣ Аҷзӣ [Матн] / М.С. Абдурахмонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/2. – С. 181-183.

[2-М]. Абдурахмонов, М.С. Муҳаммад Сиддиқӣ Ҳайрат – шоири ошик [Матн] / М.С. Абдурахмонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/3. – С. 204 – 206.

[3-М]. Абдурахмонов, М.С. Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон [Матн] / М.С. Абдурахмонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/4. – С. 264-266.

[4-М]. Абдурахмонов, М.С. Ақидаҳои маорифпарварии Мирзо Сирочи Ҳаким дар «Туҳафи аҳли Бухоро» [Матн] / М.С. Абдурахмонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/5. – С. 169-172.

[5-М]. Абдурахмонов, М.С. Тарғиби илм ва мактабу маориф аз нигоҳи Тошхочаи Асирӣ [Матн] / М.С. Абдурахмонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2017. – № 4/7. – С. 186-189.

[6-М]. Худойдодов, А.О., Абдурахмонов, М.С. Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣ Абдуррауфи Фитрат [Матн] / А.О. Худойдодов, М.С. Абдурахмонов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2022. – № 6/ (101). – С. 181-189.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[7-М]. Абдурахмонов, М.С. Маорифпарварӣ: пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули он дар адабиёти тоҷики нимаи дуюми асри XIX [Матн] / М.С. Абдурахмонов // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Ҳолиқ Мирзозода ва адабиётшиносии тоҷик дар асри XX» бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 90-солагии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ ва 110 – солагии доктори илмҳои филологӣ, профессор Ҳолиқ Мирзозода. – Душанбе, 2021. – С. 216-228.

[8-М]. Абдурахмонов М. С. Нақши Абдуррауфи Фитрат дар таҳкими робитаҳои адабиёти тоҷику ўзбек / М.С. Абдурахмонов // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Аз таърихи пайвандҳои илмӣ ва адабии халқҳои тоҷику ўзбек: гузашта, ҳозира ва оянда», дар иртибот ба ифтихори 31-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 145-солагии сардафтари адабиёти муосири тоҷику ўзбек Садриддин Айнӣ, эҳёи нави густариши робитаҳои иқтисодӣ, илмӣ-адабӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ўзбекистон. – Душанбе, 2023. – С. 270-277.

ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ САДРИДДИНА АЙНИ

На правах рукописи

УДК: 9+891.550 (63.3+81.3)

АБДУРАХМОНОВ МАЪДИ САИДЖАЛОЛОВИЧ

**ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ И
ДЖАДИДОВ**

АВТОРЕФЕРАТ

на соискание ученой степени доктора философии (PhD) – доктор по специальности 6D021400 – Литературоведение (6D021401 – Теория литературы. Текстология, кодикология)

ДУШАНБЕ – 2023

Диссертация выполнена на кафедре теории и истории литературы Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Айни.

Научный руководитель: **Худойдодов Аъзам Овлододович** – доктор филологических наук, профессор кафедры теории и истории литературы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

Официальные оппоненты: **Одинаев Нурмахмад Сафарович** – доктор филологических наук, доцент кафедры гуманитарных наук Технологического университета Таджикистана;

Бобомаллаев Илхомджон Джанобович – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и современной персидско-таджикской литературы национального университета Таджикистана.

Ведущая организация: **Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзоде.**

Защита диссертации состоится «20» сентября 2023 г. в 15:30 часов на заседании Диссертационного совета 6D.KOA-069 при Таджикском государственном педагогическом университете им. Садриддина Айни (адрес: город Душанбе, пр. Рудаки 121).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни (734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 121) и на сайте www.tgpu.tj.

Автореферат разослан « ____ » _____ 2023 г.

Учёный секретарь
диссертационного совета,
доктор филологических наук, профессор

Восиева Р. К.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Безусловно, важнейшим событием, произошедшим во второй половине XIX века в жизни народов Мавераннахре, являлось завоевание Царской Россией Средней Азии силой оружия и кровопролитием. Хотя завоевание Средней Азии российским царским правительством имело колониальную захватническую особенность, и осуществлялось главным образом насильственным путём, однако его объективная историческая значимость в дальнейшем способствовала тому, что народы этого региона извлекли пользу из этого процесса. Во-первых, историческая значимость этого события заключалась в том, что была прекращена экспансия Средней Азии со стороны английских колонизаторов и судьба народов Средней Азии была связана с народом, государство которого в конце XIX и в начале XX века, несмотря на относительную отсталость от Западной Европы, благодаря миграции революционных движений, превратилась в колыбель революционных процессов.

Другая объективная историческая значимость этого события выражалась в том, что оно сыграло в определенной степени цивилизаторскую роль в жизни народов Востока. Это явление позволило народам Средней Азии ознакомиться с новой культурой Западной Европы. В таком интеллектуальном пробуждении фундаментальный вклад внесло не только новаторство, привнесённое русским народом и Западом, но и поездки прогрессивных людей из числа представителей местных народов в Россию. Неопровержимым доказательством вышесказанного могут стать визиты Ахмада Дониша, Аджзи Самарканди, Мирзо Сироджа, Фитрата, Махмуджона Бехбуди и других в Россию и прочие страны, а также положительный эффект от этих визитов. Просветители, интеллектуалы из высшего и низкого сословия общественности Средней Азии извлекали уроки из новшеств эпохи, однако в тот период людей, способных познать суть новой цивилизации, можно было пересчитать по пальцам. Большая часть народа, находящаяся в состоянии средневекового невежества и под идейным влиянием феодалов и религиозных деятелей, дистанцировалась от новой европейской культуры, отличавшейся иной религией, традициями, обычаями, языком. За исключением религиозных дискуссий, считали недопустимым и кощунством получать что-то от них, торговаться с ними. Невежественное духовенство не только усиливало эту ошибочную идею, но и пропагандировало её среди общественности. В подобных условиях пропаганда среди местного населения, разъяснение новых явлений имели колоссальное значение, и представлялись отнюдь не легким делом. Именно поэтому сочинение Ахмада Дониша, посвящённое России и её относительно лучшему по сравнению с Бухарским эмиратом государственному устройству, жизни и

культуре её народа, являлось ярким лучом, осветившим тёмное сознание отсталого читателя и направившим его к новой культуре и цивилизации. На этой основе среди эрудированных людей возникло и начало развиваться новое сознание, связанное с познанием новых закономерностей создания поэтики и различных аспектов литературы. В связи с этим исследование этого явления с нового ракурса в настоящее время имеет особое значение и позволяет открывать новые неизведанные страницы нашего литературоведения.

Степень изученности темы. Хотя изучение и рассмотрение литературных и эстетических идей классиков таджикско-персидской литературы началось в 50-е годы двадцатого века, однако этот процесс приобрел масштабный характер во второй половине 60-70-х годов XX века. Свидетельством вышесказанного являются диссертации таких учёных, как Х. Шарифов,¹ А. Сатторов,² Р. Мусулмонкулов,³ посвящённые проблемам становления литературоведения и его теории в X – XV вв, литературным эстетическим воззрениям представителей этого периода, различным аспектам выражения и смыслов в поэзии, зарождению литературоведения, художественного творчества в поэзии классиков, литературным и эстетическим идеям Абдурахмона Джами, поэтике классической таджикско-персидской литературы в X–XV вв., литературной критике с точки зрения теоретиков литературы и т.п.

Несмотря на то, что при исследовании сложных аспектов социально-политического сознания просветительского процесса заметный вклад внесли философы, однако, и среди них имеются различные точки зрения. Академик А.М. Бахоуддинов,⁴ М. Диноршоев, Г. Ашуров⁵ в своих трудах, уделяя внимание просветительскому движению и джадидизму, отмечают, что этот процесс возник именно вследствие присоединения Средней Азии к России и его крупнейшим представителем являлся Ахмад Дониш. По мнению указанных учёных, Ахмад Дониш не далеко ушёл от предшествующих мыслителей в традиционных вопросах философии - вечности бытия, возникновения жизни, соответствия духа и тела, возможностей познания мира и т.п., однако в плане решения социальных проблем им были предложены точные, конкретные идеи,

¹ Шарифов, Х. Ташаккули афкори адабии тоҷик дар асрҳои X–XI. Дисс. барои дарёфти дараҷаи илми номз. илмҳои филология / Х. Шарифов. – Душанбе, 1970.

² Сатторов, А. Аз таърихи афкори адаби ва эстетикӣ форсу тоҷик (асрҳои X–XV) / А. Сатторов А. – Дисс. барои дарёфти дараҷаи илми номз. илмҳои филол. – Душанбе, 1972; Сатторов, А. Афкори адаби ва эстетикӣ Абдурахмони Чомӣ / А. Сатторов. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 104 с.; Сатторов, А. Таърихчаи назариёти адабии форсии тоҷик / А. Сатторзода. – Душанбе, 2001.–144 с.; Сатторов, А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль / А. Сатторов. – Душанбе: Адиб, 2002. – 264 с.; Сатторзода, А. Такмили бадеъи форсии тоҷикӣ (дар заминаи навиштаҳои пешинӣ ва имрӯзӣ). / А. Сатторзода. – Душанбе: «Бухоро», 2018 – 380 с.

³ Мусулманкулов, Р. Персидско-таджикская классическая литература (X–XV) / Р. Мусулманкулов. – М.: Наука, 1989. – 240 с.; Мусулманкулов, Р. Атаулла Махмуд–и Хусайни / Р. Мусулманкулов. – Душанбе: Дониш, 1983. – 196 с.; Мусулманкулов, Р. Атауллах–и Махмуд–и Хусайни и вопросы таджикско-персидской классической поэтики / Р. Мусулманкулов. Дисс. на соискание уч. степ. докт. филолог наук. – Душанбе – Ленинград, 1980.

⁴ Багоутдинов, А.М. Избранные произведения / А.М. Багоутдинов. – Душанбе: Дониш, 1980. – 361 с.

⁵ Ашуров, Ф., Диноршоев М.Д. О просветительской и социальной философии Ахмада Дониша // Изв. АН тадж. ССР. Отд–ние обществ. наук в / Ф. Ашуров, М.Д. Диноршоев. – 1978. – № 3. – С. 48–59.

заложившие основу для зарождения нового философского просветительского движения. Кроме того, изучение просветительского движения занимает особое место в произведениях и статьях И. Шарипова.¹ Указанный учёный в своих трудах, уделяя внимание проблемам просветительства и джадидизма, общественным отношениям, политическим вопросам конца XIX - начала XX века в Бухарском эмирате, отмечает, что не признание джадидизма в качестве политического движения или представление его как второй этап развития просветительства не имеет научной основы. В трудах таджикских философов, в том числе Ш. Абдуллоева,² Р. Комилова,³ К. Бекзода,⁴ Б. Самиева⁵ и других исследованы различные аспекты просветительского движения и идей джадидизма. В изучении просветительского движения и джадидизма заметный вклад также внесли исследователи из Узбекистана. Философы И. Муъминов⁶ и Х. Вахидов⁷ исследовали проблемы просветительства в Средней Азии, в частности в Бухарском эмирате, а также творчество Ахмада Дониша. Кроме того, после приобретения государственной независимости бывшими советскими республиками вопрос исследования и изучения джадидизма в этой стране получил особое развитие. В диссертациях Д. Алимовой,⁸ Н. Афоковой,⁹ Д. Ахатовой,¹⁰ А. Исхокбоева,¹¹ А.М. Худайкулова¹² и других рассмотрены различные аспекты джадидизма, пути его становления, развития и совершенствования. Относительно зарождения и развития идей просветительства и джадидизма в таджиксколитературоведении, особенно в статьях и монографиях С. Айни,¹³ Х. Мирзозода,¹⁴ Б. Гафурова,¹ И.С.

¹ Шарипов, И. Предпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. Часть 1 / И. Шарипов.– Душанбе, 1973. – 166 с.; Шарипов И. Загадочная трагичность судьбы таджиков и таджикской государственности / И. Шарипов// Известия АН Республики Таджикистан. Серия: Философия и правоведение.– Душанбе, 2005, №1. – 4. – С. 172–182.

² Абдуллоев, Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ (Афкори динию фалсафӣ ва ислохоти Ахмади Дониш) / Ш. Абдуллоев.– Душанбе, 1994.–150 с.

³ Комилов, Р.С. Назарияи чомеаи ормонӣ дар таърихи фарҳанги форсу тоҷик / Р.С. Комилов.– Душанбе: Маориф, 1997. – 288 с.

⁴ Бекзода, К. Ақидаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии Мухаммад Иқбол // Баррасиҳо аз таърихи фалсафаи тоҷику форс (асри XVI – ибтидои асри XX) / К. Бекзода. – Душанбе: Матбуот, 2002.

⁵ Самиев, Б. Д. Социально-философский анализ взглядов таджикских просветителей о структуре социальных отношений конца XIX и начала XX в / Б.Д. Самиев. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 258 с.

⁶ Муъминов, И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца XIX и начала XX вв / И.Муъминов. – Ташкент: Госиздат. Уз. ССР, 1957. – 214 с.

⁷ Вахидов, Х. Просветительская идеология в Туркестане / Х. Вахидов. – Ташкент: Узбекистан, 1979.

⁸ Алимова, Д. Джадидизм в Средней Азии: пути обновления, реформы, борьбы за независимость / Д. Алимова. – Ташкент: Узбекистан, 2000.

⁹ Афокова, Н. Ўзбек жаҳид адабиётида шеърӣ шакллар тараққиёти тамойиллари. Филол.фан. докт...дисс / Н. Афокова. – Тошкент, 2005.

¹⁰ Ахатова, Д. Просветительно-педагогические воззрения Абдурауфа Фитрат. Автореф. дисс. к.п.н / Д. Ахатова. – Ташкент, 1988.

¹¹ Исхокбоев, А.А. Туркистон ижтимоӣ-сиёсӣ ва маданият ҳаётида татар-бошқирд маърифатпарварларининг фаъолияти (XIX аср охири XX асри бошлари) . – Тарих фан. ном. ис / А.А. Исхокбоев. – Тошкент, 2008.

¹² Худайкулов, А. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX-начало XX веков). Автореф. дисс. кан. ист.наук / А. Худайкулов. – Ташкент, 1995. – 24 с.

¹³ Айни, С. Таърихи инқилоби Бухоро / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с.; Айни, С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. Бо муқаддима аз Камолитдин Садритдинзода Айни / С. Айни. – Техрон: Суруш, 1381. – 258 с.

¹⁴ Мирзозода, Х. «Миръоти ибрат» ва эҷодиёти Аҷзӣ / Х. Мирзозода. // Барои адабиёти сотсиалистӣ (БАС), 1936, – №2. – С. 16.; Аҳмад Махдуми Дониш мулаққаб ба «Аҳмади Қалла» / Мирзозода, Х. //Барои адабиёти сотсиалистӣ, 1936. – №3. – С. 16 –22; Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX). Барои

Брагинский,² З. Раджабова,³ А. Мирзоев,⁴ Р. Ходизода,⁵ С. Табаров,⁶ М. Шукуров,⁷ М. Раджаби,⁸ А. Махмадаминова⁹ и других, наряду с установлением различных сторон джадидизма и его литературы, во второй половине XIX – начале XX века выражались различные точки зрения и уделялось небольшое внимание литературным и эстетическим идеям представителей литературы данного периода, к которым мы обратимся в соответствующих случаях.

Связь исследования с научными программами и темами.

Диссертационное исследование проведено в рамках научно-исследовательских работ кафедры теории и истории литературы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни на 2016-2020 годы, направленных на исследование творчества представителей классической литературы.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Цель исследования. Основной целью исследования настоящей диссертации является исследование «Литературно-эстетической мысли

омузишгоҳҳои педагогии ғоибона / Х. Мирзозода. – Сталинобод, 1950. – 306 с.; Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик / Мирзозода, Х. – Душанбе: Нашрдавтоҷик, 1962, – 137 с.; Ҳоғифи тамаддуни нав / Х. Мирзозода. // Садои Шарк, 1967. – №10. – С. 110 – 130; Адабиёти ҷадидаи демократӣ / Х. Мирзозода. // Садои Шарк, 1968. – № 9. – С. 101; Абдурауфи Фитрати Бухороӣ. Дар маҷмуаи «Чанд мулоҳизаи адабӣ». Ҷ. 92 / Мирзозода, Х. – Душанбе: Институти давлатии педагогии ба номи Т. Г. Шевченко, 1974 / Х. Мирзозода. – С. 39 – 47 ва ғайра.

¹ Гафуров, Б.Г. История таджикского народа / Б.Г. Гафуров. – М., 1949. – 476 с.; Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история / Б.Г. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1989. – Кн. 1. – 381 с.; Таджики. – Душанбе: Ирфон, 1989. – Кн. 2. – 280 с.

²Брагинский, И.С. Из истории персидской и таджикской литератур. Избранные работы / И.С. Брагинский. – М. Наука, 1972. – 524.

³ Раджабов, З. Ш. Развитие общественной мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX в. (Краткий очерк) / З.Ш. Раджабов. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1951. – 42 с.; Раджабов, З.Ш. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш / З.Ш. Раджабов. – Сталинабад, 1961. – 220 с.; Раджабов, З.Ш. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш / З.Ш. Раджабов. – Сталинабад, 1961. – 220 с.; Поэт-просветитель таджикского народа Асири / Раджабов, З.Ш. – Душанбе, 1951. – 24 с.; Из истории общественно – политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX в / З.Ш. Раджабов. – 1957. – 459 с.

⁴Мирзоев, А. Ба муқобили кашола карда гаштани гоҷаҳои буржуазияи миллӣ / А. Мирзоев. // Мактаби советӣ – 1952. – №12. – С. 45-53.

⁵ Ходизода, Р. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века / Р. Ходизода. – Сталинабад, 1956.–139 с.; Ахмад Дониш и таджикская просветительская литература: Автореф. дисс...док. филол.наук / Ходизода, Р. – Москва: АН СССР. Ин – т народов Азии, 1968. – 55 с.; Ҷади́д ғӯем ё маорифпарвар? / Р. Ходизода. //Адабиёт ва санъат. – 5 июл, 1990.

⁶ Табаров, С. Ҳаёт, адабиёт, реализм / С. Табаров. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 323 с.; “Мунозира” – и Абдурауфи Фитрат / Табаров, С. – Душанбе: Диловар – ДДМТ, 1978. – 82 с.; “Баёноти «Сайёҳи хиндӣ» – и Фитрат: Эссеи таҷқиқотӣ / Табаров, С. – Душанбе, 1999. – 63 с.; С. Табаров. Мунзим, Бехбудӣ: Маводи таълимӣ / Табаров, С. – Душанбе: Диловар, 2002. – 88 с.; Мунзим / Табаров, С. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 148 с.; Ҷаҳони андешаҳои Абдурауфи Фитрат / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 2008. – 715 с.

⁷ Шукуров, М. Аз пайи дарёфти фаҳмиши нав. / М. Шукуров // Садои Шарк. 1990. – №7. – С.105 – 113; Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи XX / Шукуров, М. – Душанбе, 2006. – 455 с.; Фитнаи инқилоб дар Бухоро. Аббос Алиев / Шакурӣ, М. – Душанбе: Шуҷоён, 2010. – 130 с.

⁸ Раҷабӣ, М. Ислом, ҷади́дия ва инқилоб / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Дониш, 1997. – 245 с.

⁹ Махмадаминов, А. Айнишиносӣ ва замони ҳозира / А. Махмадаминов. – Душанбе: Эҷод, 2005. – 160 с.

¹³ Аслонова, Н. Андешаҳои адабӣ - эстетикӣи Садриддин Айни. Рисола барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филология / Н. Аслонова. - Душанбе, 2011. - 294 с.

просветителей и джадидов», в ходе которого были учтены следующие проблемы:

- установление роли Ахмада Дониша и его творчества в изменение литературного течения;
- определение критического реализма Ахмада Дониша как нового литературно-эстетического явления;
- определение литературно-эстетической мысли представителей просветительского движения и джадидизма в антологиях второй половины XIX – начала XX века.

Задачи исследования. Для достижения этих целей было принято решение всесторонне решить следующие вопросы:

1. Показать социально-исторические предпосылки эволюции литературно-эстетического сознания во второй половине XIX – начала XX века;
2. Представить духовно-политические факторы изменения социального мышления;
3. Установить культурно-духовных факторов эволюции литературного мышления;
4. Определить понятия «просветительство», его зарождение, развитие и эволюцию в таджикской литературе второй половины XIX века;
5. Установить роль Ахмада Дониша и его творчества в эволюции литературного процесса;
6. Определить критический реализм Ахмада Дониша как нового литературно-эстетического явления;
7. Выявить литературную и эстетическую мысль представителей просветительского движения и джадидизма в антологиях второй половины XIX - начале XX века;
8. Выявить теоретические аспекты литературной мысли просветителей и джадидов Средней Азии.
9. Сопоставительным образом определить литературное новаторство и традиционность поэтов и писателей второй половины XIX - начала XX века.

Объектом исследования является мысль просветителей и джадидов во второй половине XIX – начале XX века, исследование современных учёных, антологий, литературных и научных источников, особенно творчество Ахмада Дониша, Кори Рахматуллоха Возех, Шамсиддина Шохина, Тошходжа Асири, Саидахмадходжа Сиддики Аджзи, Мирзо Сироджа Хакима, Мухаммадсиддика Хайрата, Абдуррауфа Фитрата.

Предметом исследования является «Литературно-эстетическая мысль просветителей и джадидов», в ходе которого будет рассматриваться

литературно-эстетическая мысль просветителей и джадидов во второй половине XIX – начале XX века.

Теоретические основы исследования. Настоящая диссертация написана на основе научно-теоретических методов и принципов таких отечественных и зарубежных учёных, как И.С. Брагинский, Е.Э. Бертельс, С. Айни, Х. Мирзозода, Б. Гафуров, З. Раджабов, А. Мирзоев, Р. Ходизода, С. Табаров, М. Шукуров, А. Насриддинов, А. Сайфуллоев, М. Раджаби, А. Махмадаминов, М. Имомов, М. Абдуллоев. Теоретической основой решения научных задач исследования выступают труды вышеуказанных учёных.

Методологические основы исследования. Диссертация написана на основе исторического, культурно-исторического, историко-сопоставительного методов, а также структурного анализа художественного текста, структурного и художественного изучения литературных жанров, комплексных критических, источниковедческих и текстологических методов, разъяснения и анализа литературного творчества.

Научная новизна исследования выражается в том, что на основе анализа имеющихся надежных материалов впервые в форме монографии всесторонне исследуются литературно-эстетические воззрения просветителей и джадидов. Данное исследование является первой попыткой в плане исследования предпосылок и факторов становления литературно-эстетических идей просветителей и джадидов.

Конкретную новизну исследования можно классифицировать следующим образом:

1. Впервые вносится ясность в литературно-эстетические воззрения таких просветителей, как Ахмад Дониш, Кори Рахматуллох Возех, Шамсиддин Шохин, Тошходжа Асири, Саидахмадходжа Сиддик Аджзи, Мирзо Сиродж Хахим и др;

2. На основе смыслового толкования и комментирования понятий просветительства и джадидизма осуществлена попытка реально анализировать и оценить идеи и размышления просветителей и джадидов;

3. Конкретизирована роль периодической печати в познании и пропаганде идей джадидизма, направленных на развитие системы образования Бухарского эмирата, пробуждении национального самопознания;

4. Установлены литературно-эстетические идеи просветителей-джадидов начала XX века: Сиддикии Аджзи, Мирзо Сироджа Хакима, Тошходжа Асири, Абдуррауфа Фитрата;

5. Исследованию подвергнуты идеи, размышления, усилия и дискуссии отечественных и зарубежных учёных относительно просветительского движения и джадидизма.

Основные положения диссертации, представленные к защите:

1. Определить социальные и исторические предпосылки эволюции литературно-эстетического мышления во второй половине XIX – начале XX века.

2. Конкретизировать политические и духовные факторы изменения социального мышления просветителей и джидидов в процессе установления социальных и исторических предпосылок эволюции литературно-эстетического мышления.

3. Определить и рассмотреть культурно-духовные факторы эволюции литературно-эстетического мышления во второй половине XIX - начале XX века.

4. Выяснить и конкретизировать мысли и идеи движения просветительства и джадидизма во второй половине XIX – начале XX века.

5. Установить место и роль Ахмада Дониша и его творчества в изменении литературного течения второй половины XIX - начала XX века.

6. Исследовать и рассмотреть творчество Ахмада Дониша как нового литературно-эстетического явления и его влияние на будущих литературных деятелей.

7. Конкретизировать теоретические основы литературной мысли просветителей и джадидов Средней Азии.

8. Анализировать и рассмотреть литературное новаторство и традиционность поэтов и писателей второй половины XIX – начала XX века.

Теоретическая и практическая значимость исследования.

Сопоставительное изучение и исследование литературно-эстетических идей просветителей и джидидов в литературоведении, наряду с решением задач по определению понятий «просветительство» и «джадидизм», установлению роли периодической печати в пропаганде идей просветительства и джадидизма, ставить цель: а) определить литературно-эстетическую мысль представителей движения просветительства и джадидизма в антологиях второй половины XIX – начала XX века; б) конкретизировать теоретические аспекты литературно-эстетической мысли просветителей и джидидов Средней Азии; в) показать литературное новаторство и традиционность поэтов и писателей второй половины XIX – начала XX века.

Полученные научные результаты и заключения могут быть использованы в качестве учебного материала при проведении научных исследований в области изучения истории таджикской литературы второй половины XIX - начала XX века, текстологии, теории литературы, источниковедения, литературных связей, а также при рассмотрении литературных движений и направлений этого периода.

Соответствие темы диссертации паспорту научной специальности.

Исследование проведено на основе материалов об истории таджикской литературы второй половины XIX - начала XX века, в нём рассмотрено множество проблем данного этапа литературы, в том числе социально-политическое и научно-культурное положение Средней Азии (завоевание Царской Россией Средней Азии), влияние эпохи на жизнь просветителей, литературно-эстетическую мысль просветителей и джадидов.

Тема диссертации «Литературно-эстетическая мысль просветителей и джадидов» соответствует темам и проблемам исследования по паспорту научной специальности 6D021400 – Литературоведение (6D021401 – Теория литературы. Текстология, кодикология).

Личный вклад соискателя ученой степени в исследование.

Исследователь впервые глубоко исследованию и рассмотрению подверг литературно-эстетическую мысль таких просветителей, как Ахмад Дониш, Кори Рахматуллох Возех, Шамсиддин Шохин, Тошходжа Асири, Саидахмадходжа Сиддик Аджзи, Мирзо Сиродж Хаким и Абдуллауф Фитрат.

Апробация диссертации и информация об использовании её материалов. Результаты диссертации изложены в форме докладов и статей в коллективных сборниках и научных рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан. Данный материал можно использовать в ходе теоретических и практических занятий и самостоятельных работ факультетов таджикской филологии и педагогики.

Важнейшие положения диссертационного исследования рассмотрены на научно-практических конференциях ТГПУ им. С. Айни, международных и республиканских научно-теоретических конференциях, в том числе на тему «Холик Мирзозода и таджикское литературоведение в XX веке» (Душанбе, 2021, 16-17 мая), «Из истории научных и литературных связей таджикского и узбекского народов: прошлое, настоящее и будущее» (Душанбе, 2023, 27-28 апреля) и на специальных семинарах факультета таджикской филологии.

Диссертация обсуждена и допущена к защите на заседании кафедры теории и истории литературы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни от 06.09.2022 года, протокол №2 и на заседании учёного совета факультета таджикской филологии от 17.03. 2023 года, протокол №7

Научные публикации по теме диссертации. По теме диссертации опубликованы 8 статей, в том числе 6 статей в рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав с разделами, заключения, рекомендаций по практическому использованию результатов исследования, библиографии и списка научных публикаций по

теме диссертации. Общий объем диссертации составляет 186 страниц компьютерного набора.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ.

Во **введении** обоснована актуальность и степень изученности темы исследования, связь исследования с научными программами и темами, определены цели, задачи и объект исследования. В части «Общая характеристика работы» указаны цели, задачи, объект, предмет, теоретические, методологические основы и новизна, теоретическая и практическая значимость, степень достоверности исследования, основные положения, выносимые на защиту, а также личный вклад диссертанта.

Первая глава диссертации называется **«Социально-исторические предпосылки эволюции литературно-эстетической мысли во второй половине XIX – начале XX века»** и состоит из двух разделов. В этой главе рассмотрены и исследованы социальные и исторические факторы эволюции литературно-эстетической мысли во второй половине XIX - начале XX века.

Первый раздел первой главы назван **«Историко-политические факторы изменения социального мышления»** и в нём проанализированы и рассмотрены духовно-политические факторы изменения социального мышления.

По мнению диссертанта, одним из духовно-политических факторов изменения социального мышления общества во второй половине XIX - начале XX века считается возникновение большого числа промышленных предприятий, различных заводов, фабрик. Это явление в Средней Азии способствовало возникновению в 80-90-е гг. XIX века первых рабочих классов. Большинство местных рабочих составляли подёнщики и сезонные рабочие, выполнявшие тяжёлую работу на рудниках, промышленных предприятиях Самаркандской, Ферганской, Ташкентской и Кокандской областях, а также на строительстве железных дорог. Другим фактором являлось возникновение национальной буржуазии в Средней Азии. Начало становления национальной буржуазии в Средней Азии приходится на 90-е годы XIX века. Это явление, безусловно, связано с возникновением и развитием товарно-денежных отношений и на этой основе появлением банков и банковского капитала.

Второй раздел первой главы посвящен исследованию проблемы **«Культурно-духовных факторов эволюции литературной мысли»**. В этом разделе речь идёт о возникновении духовных факторов, социального мышления в сознании во второй половине XIX – начале XX века народов Средней Азии, в том числе таджикского народа.

Несомненно, ни одно явление или событие не возникает на пустом месте. Диссертант на основе достоверных фактов и аргументов, а также источников XIX века и более ранних, антологий и сочинений учёных, научных и художественных трудов этого периода доказывает появление культурно-духовных факторов, предпосылки и причины их возникновения. В целях установления интеллектуальной революции в Средней Азии, в особенности в Бухаре, следует, прежде всего, подвергнуть анализу и рассмотрению социально-политические и фундаментальные основы её возникновения. Указанная проблема на основе конкретных примеров рассмотрена в первом разделе.

Желание реформ у просветителей Бухары имело свои объективные, интеллектуальные причины, поскольку привлечение к революции неграмотного населения, веками находящегося под гнётом фанатичных эмиров, представлялось непростым делом. Для подготовки населения к реформам требовалось немало лет, в частности, необходимо было обеспечить им грамотность с тем, чтобы они затем требовали реформ от правительства Бухары. В период правления мангитских эмиров наука и знания находились в состоянии упадка, или даже на грани исчезновения. Место знаний заняли коррумпированные медресе, их неграмотные воспитанники, невежество в целом.

Этот период в истории известен под названием «конфликт между старыми и новыми». Интеллектуальное движение джадидизм в Средней Азии возник не на пустом месте, а имел свои духовные основы и предпосылки:

Первая основа заключалась во влиянии просветительских и реформаторских идей Ахмада Дониша и его сторонников – савдо, Шохина, Возеха и других, выразившихся в желании изменить систему государственного управления, соблюдать нормы социальной справедливости в отношении населения, изменить учебные программы в бухарских медресе, обучать воспитанников, наряду с религиозными науками, светскими, современными науками, превратить Бухарский эмират в передовую страну.

Вторая основа – это влияние движения татарского джадидизма, которое возникло и получило развитие еще в 80-е годы XIX века. Основным центром татарского джадидизма считается крымский Бахчисарай и город Казань. В силу того, что татары жили и работали в городах Средней Азии, идеи татарских джадидов быстро распространились среди среднеазиатских татар, оказав влияние и на сознание бухарских просветителей.¹

Третья основа – это влияние развития новых товарно-денежных отношений в Средней Азии (со второй половины 60-х годов XIX века). Так как

¹ Ҳотамов, Н.Б. Таърихи халқи тоҷик (Аз солҳои 60-уми асри XIX то соли 1924) / Н.Б. Ҳотамов. – Душанбе: Амри илм, 2001. – С. 117.

в этот период между странами возникли и начали развиваться новые товарно-денежные отношения, ограничившие роль и позиции феодальных отношений. Все эти преобразования способствовали пробуждению и изменению мысли интеллигенции.¹

Четвертая основа заключалась во влиянии периодической печати и в появлении в различных городах Средней Азии местных русских школ. Материалы журналов и газет знакомили интеллигенцию с новостями не только о социально-политической ситуации в мире, в том числе о Русско-японской войне, Балканских событиях, Первой русской революции, других революционных движениях, но и о научно-культурных достижениях, прогрессе науки, техники, искусства, градостроительства, торговли и промышленности.²

Вторая глава диссертации называется **«Роль Ахмада Дониша и его творчества в изменении литературной и литературно-эстетической мысли просветителей и джадидов»** и состоит из двух разделов и двух подразделов. В её первом разделе исследована и рассмотрена **«Роль Ахмада Дониша и его творчества в изменении литературного процесса»**. Хотя в современном литературоведении социальному положению этого периода, месте и роли Ахмада Дониша в истории литературы второй половины XIX века посвящено множество диссертаций и статей, однако непосредственно о роли Ахмада Дониша в изменении литературного течения имеются лишь некоторые статьи и монографии. До 90 годов XX -начала XXI века не было отдельной диссертации, посвященной развёрнутому и системному исследованию и рассмотрению этой проблемы.

После распада могущественной системы Советского Союза, горбачёвской перестройки и приобретения на этой основе независимости бывшими советскими республиками, в том числе Таджикистаном, стали появляться первые статьи и монографии, посвященные размышлениям о пересмотре и «поиске нового понимания», об установлении и определении «границ литературы». М. Шакури в статье «В поисках постижения нового понимания»³ и Худои Шарифова в статье «Границы литературы»⁴ считались «пионерами» в этом направлении, которые для «поиска новой концепции истории литературы» (М. Шукуров) и «в целях осуществления кардинального изменения в развитии литературы, в первую очередь, отказаться от устаревшей концепции» (Х. Шарифов).

С 90-х годов XX века в целях создания новой концепции постижения литературы и нового взгляда на многие проблемы литературоведения, которые

¹ Там же, с. 117.

² Там же, с. 117.

³ Шукуров, М. Аз пайи дарёфти фаҳмиши нав / М. Шукуров // Садои Шарк. – 1990. – №7. – С. 105-113.

⁴ Шарифов, Х. Марзхои адабиёт / Х. Шарифов // Садои Шарк. – 1990. – №7. – С. 114 – 120.

ранее подвергались исследованию, были написаны статьи и монографии, а также проведено конференций и симпозиумов (1990; 1993).

По мнению Садриддина Айни, Ахмад Дониш - рожденный вождь, который благодаря своему особому творчеству, «в Бухарской среде считался руководителем интеллектуальной, литературной, социально-политической революции».¹ А. Дониш благодаря своему природному гению и интеллекту произвёл кардинальные преобразования не только в таджикско-персидской прозе, но и в изменении литературного течения второй половины XIX века, открыв новую дорогу, направление для будущих последователей.

Ахмад Дониш вступил на литературную арену в период преобразований, столкновений различных наций и народов, диалога древних могущественных цивилизаций, культур и историй. Хотя А. Дониш в качестве сына своей эпохи стоял у истоков «исторических условий возрождения», однако он оценил этот период отрицательно, с личной точки зрения, с позиции интеллигентного человека, наделённого достаточными сведениями о событиях и явлениях мангитских эмиров. Он оценивал и разъяснял большинство из этих событий не только посредством героев своих произведений, но и с личной, собственной позиции.

На основе аналитических рассуждений автор диссертации, опираясь на конкретные примеры, на базе историко-сопоставительного метода подвергнув анализу и рассмотрению процесс изменения литературного течения со стороны Ахмада Дониша и его сторонников, приходит к выводу о том, что Ахмад Дониш, несмотря на свои три короткие визиты ознакомился с бытом, культурой и искусством русского народа, и эти поездки произвели кардинальные идейные преобразования в патриотическом мировосприятии мыслителя. Основная цель изображения и восхваления жизни и культуры русского и европейского народов выражалась в том, чтобы главным образом знакомить своих соотечественников и современников с культурой, прогрессом науки и техники этих стран, пробудить в людях интерес и стремление к этим процессам и явлениям.

Второй раздел второй главы называется **«Упоминание Ахмада Дониша в антологиях XIX – начала XX века, поэтических и прозаических произведениях своих современников»** и состоит из двух подразделов.

Записи и воспоминания об Ахмаде Донише по сути и содержанию можно разделить на две группы. Первая группа указана в форме воспоминаний в антологиях второй половины XIX – начала XX века, а вторая группа – образ Ахмада Дониша в поэтических произведениях – в стихах, касыдах, мухаммасах

¹ Айни, С. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 2010. – С. 200.

и элегиях,¹ по которым можно получить представление о настоящем образе Ахмада Дониша и оценить его личность.

Первый подраздел данной главы диссертации называется «**Упоминание Ахмада Дониша в антологиях XIX – начала XX века**».

О творческой деятельности, личности, месте и роли Ахмада Дониша «как уникального явления переходного периода» встречаем множество записей и сочинений в антологиях, художественной и научной литературе второй половины XIX – начала XX века, свидетельствующие о гениальности этой личности.

Познание личности и индивидуума Ахмада Дониша началось при его жизни, его личность всегда представляла интерес для его современников – учёных, поэтов, эмиров и визирей, религиозных деятелей. Обращая внимание на личность Ахмада Дониша, каждый из них оценивали его общественное положение, видение, поступки, идеи, отношения. Например, С. Айни в «Образцах таджикской литературы», касаясь этого аспекта, отмечает, что «Ахмад Дониш под псевдонимом «Ахмади Калла» - это личность, о которой мы считаем своим долгом рассказать больше, чем обо всех других литераторах».² В антологиях второй половины XIX века даны различные оценки личности Ахмада Дониша. В частности, Афзал Махъдум Пирмасти в своей антологии «Афзал-ут-тазкор фи зикр-иш-шуаро в-ал-ашъор» даёт негативную оценку личности и творчеству поэта. Шаръи же в своей антологии «Тазкират уш-шуаро» называет Дониша уникальной личностью своей эпохи и «остроумным, прекрасным человеком с обширными знаниями».³

Об Ахмаде Донише, роли и месте его гения читатель и исследователь больше всего получают необходимые и важные сведения из трудов Шарифджона Махдума Садри Зиё (1867-1932), ибо «Ахмад Дониш всегда заочно присутствовал в беседах его семьи».⁴ Устод Айни не раз отмечал особую симпатию Садри Зиё к Ахмаду Донишу и его произведениям. Он особо указывает на его важную и определяющую роль в пропаганде идей Ахмада Дониша.

В антологии «Тазкират-уш-шуаро» Абдулазима Шаръи выражены интересные размышления о роли и гениальности Дониша. Следует отметить, что оставшаяся часть указанной антологии Шаръи имеет особое значение для изучения литературы второй половины XIX века.

Таким образом, автобиография и творчество Ахмада Дониша с точки зрения Садриддина Айни в таких научных и художественно-исторических трудах, как «История Бухарской революции» (1920), «История мангитских

¹ Ахроров, З. Ахмади Дониш дар ашъори шуарои муосираш / З. Ахроров // Шарки сурх. – 1961. – № 1. – С. 136-143.

² Айни, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 2010. – С. 200.

³ Шаръи, Ҳоҷӣ Абдулазим. Тазкират-уш-шуаро / Ҳоҷӣ Абдулазими Шәрӣ. – Хучанд: Хуросон–Медиа, 2015. – С. 45.

⁴ Ҳамон асар. – С. 106.

эмиров Бухары» (1923), «Образцы таджикской литературы» и «Воспоминания» (1954), особенно отбор, передача отрывков из «Редкостных событий», их комментирование и разъяснение в «Воспоминаниях» показывают, что хотя они написаны в художественном стиле, однако в целях демонстрации гениальности и величия Ахмада Дониша, определения и оценки его творческой личности и индивидуальности устод Айни использует стиль исследования и написания воспоминаний, называя тем самым Дониша яркой звездой в тёмном небе Бухары второй половины XIX века. Диссертант в указанном подразделе подвергает исследованию и выражает свою точку зрения относительно места и роли Ахмада Дониша в сферах науки, литературы, общественной жизни той эпохи Бухары, о чём упоминается в таких антологиях второй половины XIX – начала XX века, как «Тазкират-уш-шуаро» Ходжи Абдулазима Шарьи, «Тазкират-уш-шуаро» Мирсиддикхона Хашмати Бухорои, «Афзал-ут-тазкор фи зикр-уш-шуаро в-ал-ашъор» Афзала Махдума Пирмасти, «Тазкират-уш-шуаро» Ходжа Ньматуллоха Мухтарама, «Наводири Зиёия» Садри Зиё, «Образцы таджикской литературы» и «Воспоминания» Садриддина Айни.

Кроме того, диссертант во втором подразделе, названном **«Ахмад Дониш в творчестве его поэтах-современниках»**, анализирует и рассматривает образ Ахмада Дониша в творчестве его поэтах-современниках, изображавших его в различных поэтических жанрах - касыдах, мухаммасах, элегиях и китъа.

Третья глава диссертации, состоящая из четырёх разделов и двух подразделов, называется **«Литературно-эстетическая мысль представителей просветительской литературы и джадидизма»**.

В первом разделе данной главы, названном **«Теоретические аспекты литературной мысли просветителей и джадидов Средней Азии»**, подвергнуты исследованию предпосылки возникновения просветительской мысли в Средней Азии во второй половине XIX века и зарождения движения джадидизм в начале XX века.

Диссертант, опираясь на исследования отечественных и зарубежных учёных, показывает, что просветительская мысль получила свои главные основы и теоретические аспекты из идей русских просветителей XIX века. Хотя просветители Средней Азии не достигли уровня свободолобия русских просветителей, однако в их трудах можно наблюдать свободолобивый дух. Для улучшения политического устройства своей эпохи, изменения социального уклада должны быть фундаментальные основы, а передовые теории и рассуждения просветителей должны постоянно изучаться народом. Просветители Средней Азии сами являлись выходцами из среднего класса населения, они в целом защищали интересы правящего класса и других социальных групп населения. В своей деятельности они отдавали предпочтение улучшению жизни народа, на первый план ставили социальные интересы

населения. Созидательные идеи просветителей встречаются в их отдельных произведениях.

Для возникновения в обществе нового движения необходимым условием считается зарождение его предпосылок. По мнению Е.Э. Бертельса, основой возникновения культурно-политического процесса - просветительского движения являлся Ахмад Дониш.¹ Учёный отмечает, что благодаря поездкам в Россию (в Петербург) у Ахмада Дониша появились значимые трактаты, способствующие возникновению данного движения в Средней Азии. Благодаря его визитам кардинальным образом изменились мировоззрение, эстетический вкус и взгляды Ахмада Дониша и он предложил эмиру Музаффару реформы на уровне государства и государственности. Ахмад Дониш, ознакомившись с предприятиями, театрами и музеями в России, сравнил их с аналогичными объектами в мусульманском Востоке, особенно в Бухаре.

Второй раздел второй главы диссертации называется **«Взгляд на литературно-эстетические идеи Ахмада Дониша»**. Бесценное наследие мыслителя показывает, что литературно-эстетические идеи Ахмада Дониша основываются на базе особой духовной секуляризации, поддерживаемой таджикско-персидской культурой, и регулируются в рамках исламской философии.

Природный дар и талант позволили Ахмаду Донишу с раннего детства заниматься поэзией, её изучением, каллиграфией, секретарством, изучением и сопоставлением словарей. Как показывают трактаты и сочинения Ахмада Дониша, этот «прирождённый гений»² со школьных лет, т.е. с 7-8 летнего возраста, особо тяготел к чтению, письму, стихосложению, познанию поэзии, о чём свидетельствуют его слова «...перед тем, как отдать меня в школу, дома перед матерью я занимался абджадом (система счёта, основанная на числовом значении букв арабского алфавита), познавал письмо, чтение, порой занимался ритмикой и рифмовкой стихов....».³ Эти слова А. Дониша показывают, что природный дар и талант позволили ему в семейной атмосфере с малых лет втянуться в научную, культурную среду.

Ахмади Дониш высказал ценные и интересные размышления о поэзии и статусе поэта в своих трактатах, записных книжках, сочинениях и особенно в «Редкостных событиях» по ряду важных общественных наук. В частности, в главе «В завещание детям (и истине о профессиях и ремеслах)» мыслитель рассматривает проблемы познания поэзии, её особенностей.

По мнению Ахмада Дониша, поэзия – одно из важных занятий, которое должен знать ребенок. Размышления Ахмада Дониша, связанные с критикой

¹ Бертельс, Е.Э. Рукописи произведений Ахмада Каллэ Тр. Тадж. базы АН СССР / Е.Э. Бертельс. – 1936. – Т.3.: Лингвистика. – 127 с.

² Айни, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 2010. – С. 201.

³ Дониш, Ахмад. Асарҳои мунтахаб / А. Дониш. – Сталинобод, 1959. – С.182.

поэзии, начинаются таким образом: «Другое занятие, придающее гордость и превосходство деятелем пера, считается сочинение стройных, ритмичных, содержательных стихов...».¹

Относительно поэзии и поэтического мастерства Ахмада Дониш отмечает три важных момента, которые свидетельствуют о литературно-эстетическом взгляде мыслителя в плане роли поэзии в жизни общества:

- поэзия для деятелей пера является предметом гордости (чести) и достоинства;
- поэзия придаёт деятелям пера знание и превосходство;
- началом этих двух основ считается сочинение содержательных стихов.

Ахмад Дониш обладал уникальным талантом не только в научной и художественной прозе, но и в поэзии. С этой точки зрения в его глазах поэзия должна была быть небесным даром. Но позже он начинает презирать поэтическое ремесло, придворных поэтов-льстецов. Поэтому он отказывается от этого ремесла: «Большинство поэтов высокомерны, заносчивы, они убеждены, что их неуместная поэзия превосходна, они открывали двери любому ничтожеству с просьбой восхваления, надеясь и уповая на вознаграждение, не считая остальных за настоящих поэтов. Их поэзия не способна действовать на душу, кроме как побуждать к безнравственности, похоти. Итак, я не прилагал никаких усилий, чтобы овладеть этими средствами размера, рифмы и аруза, ибо я не видел и не слышал, чтобы у стихотворения есть подобная миссия и требования. И всё, что мной было написано оно уникально и непредвзято, я писал в уместных случаях и ситуациях, именно поэтому я перестал заниматься этим ремеслом».²

Анализируя и рассматривая прозаические и поэтические труды, оценивая литературно-эстетические воззрения Ахмада Дониша, автор диссертации приходит к выводу, что наряду с выражением общественных мыслей, связанных с нестабильностью эпохи, нищетой народа, грабежом бедняков, несправедливостью и невежеством правителей той эпохи, продажностью и взяточничеством судей и муфтиев, Ахмад Дониш высказывал свои наблюдения, размышления и идеи о низком уровне знаний, наук, об упадке статуса поэзии и поэта.

Из литературно-эстетических воззрений Ахмада Дониша становится известно, что он «прекрасно знал правила и принципы поэзии и теории классической поэзии»,³ хотя по его словам, его будто бы меньше интересовала поэзия и поэтическое ремесло, что может свидетельствовать о его скромности. Поэтические произведения Дониша явно свидетельствуют о его высоком поэтическом мастерстве.

¹ Дониш, Ахмад. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2 / А. Дониш. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 59.

² Дониш, Ахмад. Наводир-ул-вақоеъ. Китоби 2 / А. Дониш. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 61.

³ Ходизода, Р. Ахмади Дониш: Тарчимаи ҳол ва мероси адабию илмӣ / Р. Ходизода. – Душанбе: Ирфон, 1976. – С. 143.

В первом подразделе третьей главы диссертации, названном **«Пропаганда науки, школы и образования с точки зрения Тошходжа Асири»**, приведены сведения о необходимости изучения науки, пропаганды школы и образования с точки зрения Тошходжа Асири.

Литературно-эстетические и просветительские воззрения Асири отчётливо отражены в таких его стихах, как «Обращайтесь к прогрессу», «Сад творчества», «Назидание ребенку», «Осуждение старой школы» и т.д. Асири благодаря путешественникам и курьерам прекрасно был осведомлён о невиданном развитии науки и техники. Тошходжа Асири наряду с такими просветителями, как Саидахмадходжа Сиддики Аджзи, Мухаммадсиддики Хайрат, Мирзо Сиродж Хахим, Абдулвохид Мунзим, Абдуррауф Фитрат и другие пропагандировал открытие школ нового стиля, изучение современных наук, особенно русского языка.

Диссертант во втором подразделе данной главы, который называется **«Литературно-эстетические воззрения Мирзо Сироджа Хакима»**, на основе имеющегося материала подвергает анализу и рассмотрению жизнь и творчестве Мирзо Сироджа Хакима, его литературно-эстетические воззрения на основе произведения «Подношение народу Бухары».

Литературно-эстетические воззрения Мирзо Сироджа мы отчётливо можем наблюдать в его стихах, к которым он с юности питал особую любовь и стремление. Содержание наследия поэта показывает, что он публиковал свои поэтические произведения в печати того периода под псевдонимом «Сироджи». Его поэзия свидетельствует о том, что литератор, несмотря на свою безмерную любовь к бесценному поэтическому наследию прошлого, и веру в него, «как искусный поэт и литератор» своего времени, выступал против подражания, использования старых, избитых образов, и ставил вопрос об изменении стиля, создания новых, свежих идей и образов:

Все мы, поэты, поголовно,
Немощны и беспомощны.
Восхваляя большие блестящие глаза,
Рассказали лишь высокомерные касиды...¹

Изучение языков, особенно русского, турецкого, французского языков играет важную роль в литературно-эстетической мысли писателя. Изучив творчество Мирзо Сироджиддина Хакима, диссертант приходит к выводу, что он, как один из самых образованных, патриотичных людей своей эпохи в своих стихах и произведениях обращался ко всем сторонам жизни общества. Он желал, чтобы его родина была передовой как Россия и страны Европы в сферах языка, техники и технологий, школы и образования, других областях, чтобы люди

¹ Ходизода, Р., Каримов, У., Саъдиев, С. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI – XIX ва ибтидои асри XX): Китоби дарси барои мактабҳои олии / Р. Ходизода, У. Каримов, С. Саъдиев. – Душанбе: Маориф, 1988. – С. 409.

свободно могли пользоваться бесценными и обильными дарами чарующей природы Отчества.

В третьем подразделе третьей главы диссертации, названном **«Литературно-эстетические идеи Абдуррауфа Фитрата»**, после небольшого рассмотрения творчества известного поэта начала XX века, отмечается, что творчество Фитрата весьма обширно, оно охватывает различные важные проблемы классической и современной литературы, общества того периода.

Абдуррауф Фитрат в своем творчестве, особенно в поэзии, художественных произведениях и статьях, высказывает примечательные идеи, он затрагивает важные темы, связанные с эпохой, свидетельствующие о его литературно-эстетических идеях. По мнению учёных и исследователей, Фитрат свою поэзию до 1913 года писал в форме и поэтике таджикско-персидской литературы, соблюдая «стиль, изложение», а также «размер, рифму, используя гиперболу, аллегорию, в соответствии со старым стилем». Это заключение касается и дальнейшего творчества поэта, то есть его деятельности в период пантюркизма, панузбекизма и джадидизма. С. Табаров, обращая внимание на этот аспект творчества Фитрата, отмечает «...поэтическая деятельность Фитрата в медресе началась в рамках традиционного таджикско-персидского поэтического стиля, в ходе дальнейшего совершенствования его поэтического мастерства в период пантюркизма и джадидизма она приобрела новые особенности, в том числе в плане содержания, тематики, идей, эстетики и стиля изложения».¹ Фитрат, несмотря на свои глубокие познания в области теории поэзии, имеет поэтический сборник под названием «Сайха» (Стамбул, 1329 хиджри – 1910 г.) который по мнению устода Айни «...произведение действует на читателя словно мощный электрический заряд, и это без преувеличения...».²

Идеи, размышления и исследования Фитрата преимущественно посвящены тюркско-узбекскому арузу. Академик М. Шакури, обращаясь к этому аспекту творчества Фитрата, отмечает: «»В начале тридцатых годов Фитрат изъявил желание написать книгу, посвященную персидскому арузу. Издания Таджикистана не приняли данное предложение, и такая книга не вышла на свет. Именно в те годы Фитрат написал книгу о тюркском арузе».³

В четвертом подразделе данной главы диссертации исследованию подвергнуты литературно-эстетические идеи Сиддики Аджзи, считающиеся одними из важнейших проблем. Автор диссертации отмечает, что биография и литературное творчество Аджзи не исследованы подробным образом. В связи с этим автором в качестве примера приведены статьи и монографии Х. Мирзозода, которые лишь указывает на отдельные факты из биографии Аджзи.

¹ Табаров, С. Чахони андешаҳои Абдуррауфи Фитрат / С. Табаров. – Душанбе: Дониш, 2008. – С. 157.

² Айни, С. Таърихи инқилоби Бухоро / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 1987. – С. 102.

³ Мухаммадҷон Шақурии Бухороӣ. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист / М. Шақурии Бухороӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С. 203.

Хотя со стороны Аджзи не изложены конкретные размышления о теории поэзии, её разновидностях, музыке, языке, литературе, однако литературно-эстетические воззрения Сиддики Аджзи следует искать в его стихах и поэмах, ибо он известен среди научного сообщества в качестве пропагандиста новых идей. Прогресс, развитие общества и просвещение населения Аджзи видел в открытии школ нового типа, в изучении языка, особенно русского языка. Именно поэтому после изучения распространённых наук своего времени, он обратился к изучению русского языка и добился определенного успеха в этом деле. Холик Мирзозода, указывая на языковые способности Сиддики Аджзи, пишет: «Первый, кто из числа таджикских просветителей сначала самостоятельным образом, а затем на базе спецкурсов по подготовке учителей русского языка и литературы (конец XIX века) овладел русским языком, был самаркандский поэт-просветитель Саидахмадходжа Аджзи».¹

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По результатам настоящего исследования мы пришли к следующим заключениям:

1. Первой основой изменения социального мышления общества во второй половине XIX - начале XX века считается возникновение большого числа промышленных предприятий, различных заводов, фабрик и возникновение на этой основе рабочего класса, национальной буржуазии в Средней Азии [З-А].

2. Основной фактор эволюции общественного сознания – это возникновение новых идей, нового мышления или воззрений джадидизма. Интеллектуальное движение джадидизм не возникло на пустом месте, оно имело следующие духовные основы и предпосылки:

- во-первых, влияние просветительских и реформаторских идей Ахмада Дониша и его современников, в том числе Савдо, Шохина, Хайрата, Возеха и других;

- во-вторых, влияние татарского джадидизма, который возник еще в 80-е годы XIX века;

- в-третьих, влияние развития новых товарно-денежных отношений в Средней Азии;

- в-четвертых, влияние периодической печати и появление в различных городах Средней Азии местных русских школ;

Кроме того, открытие ряда литографических изданий в крупных городах Средней Азии является другим культурно-духовным фактором эволюции литературной мысли;

- налаживание в начале XX века издания на персидско-таджикском и узбекском языках в Самарканде, Ташкенте, Фергане, Анджиджане и в целом в

¹ Мирзозода, Х. Адабиёт, таълим ва тарбия / Х. Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1982. – С. 5-6.

других регионах Средней Азии газет и журналов является еще одним из важных культурно-духовных факторов эволюции литературной мысли;

- открытие школ нового типа считается следующим фактором изменения общественного сознания;

- составление учебников и учебных пособий для вышеуказанных школ является другим важным культурно-духовным фактором;

- дальнейшее распространение русского языка в культурной жизни Средней Азии начала XX века считается еще одним фактором эволюции литературно-эстетической мысли того периода [3-А].

3. При оценке и рассмотрении проблемы просветительской мысли и джадидизма литературоведы и литераторы, особенно в статьях и монографиях С. Айни, Ш. Хусейнзода, И. Брагинского, Х. Мирзозода, А. Мирзоева, С. Табарова, М. Шукурова (М. Шакури), Р. Ходизода, М. Раджаби, С. Амиркулова и других относительно аспектов просветительства и джадидизма изложены как положительные, так и негативные оценки и размышления [2-А; 5-А].

4. Просветительское движение зародилось и развивалось сначала в странах Восточной Европы, затем в России, а со второй половины XIX века – в Средней Азии. На этой основе в таджикском литературоведении появился термин «просветительство», который впервые был использован в антологии «Образцы таджикской литературы» (1940 г.) [3-А; 4-А].

5. В таджикском литературоведении 40-50-х годов XX века по предложению И.С. Брагинского встал вопрос о разделении просветителей на представителей первого и второго поколения. Эта идея в дальнейшем была поддержана и практически реализована Б. Гафуровым, А. Баховаддиновым, Х. Мирзозода, З. Раджабовым, М. Шукуровым. Со стороны М. Раджиба данная проблема проанализирована и рассмотрена развёрнутым образом [7-А].

6. Один из первых исследователей просветительства Х. Мирзозода в 80-е годы XX века, категорично высказав свою точку зрения относительно вопроса передовой литературы второй половины XIX века, пришёл к выводу, что Ахмад Дониш, его сподвижники и последователи, безусловно, являлись литераторами-просветителями, которые продолжали традиции прошлой литературы на основе некоторых новых воззрений и новаторских идей [7-А].

7. Ахмад Дониш во второй половине XIX века благодаря предложению своих реформаторских наблюдений и идей, потрясших мангитскую династию, смог посредством своего бесценного творчества сыграть определяющую роль в изменении литературного течения [8-А].

8. При определении литературно-эстетической мысли представителей просветительского движения и джадидизма действительную роль сыграли антологии второй половины XIX – начала XX века.

Кори Рахматуллох Воze благодаря своей антологии «Тухфат-ул-ахбоб фи тазкират-ул-асхоб» оживил традицию составления антологий, которая в дальнейшем была продолжена Афзалом Махдуми Пирмасти, Ходжи Абдулазимом Шаръи, Мирсиддиком Хашматом, Абдуллохходжа Абди, Ходжи Неъматуллох Мухтарамом и Садри Зиё, а в XX веке – Садриддином Айни. Все эти труды являются логическим продолжением антологии Возеха. В антологиях вышеуказанных авторов, которые были нами рассмотрены, наряду с важными размышлениями литераторов второй половины XIX – начала XX века, в определенной степени были подвергнуты исследованию и литературно-эстетические идеи некоторых представителей той эпохи, что отражено в диссертации [8-А].

9. Признаки просветительской мысли в Средней Азии в основном прослеживаются со второй половины XIX века на основе идей русских и татарских просветителей, которые получили своё развитие в начале XX века, то есть после Русской революции 1905 года. Хотя просветители Средней Азии вначале и не достигли уровня русского просветительства, однако в нём можно наблюдать свободолобивый дух, предложения по изменению государственного устройства, другие важные идеи, касающиеся важных сторон жизни народа в эмирате. Это особенно прослеживается в произведениях и идеях Ахмада Дониша и его последователей [5-А].

10. Для возникновения в обществе нового движения необходимым условием считается зарождение его предпосылок. Движение джадидизм также имеет начало своего зарождения. Мы приложили усилия с тем, чтобы на основе конкретных документов и примеров подвергнуть исследованию и рассмотреть литературно-эстетические идеи литераторов второй половины XIX – начала XX века. В частности, Е.Э. Бертельс в 1936 году относительно возникновения джадидизма отмечал, что его корни связаны с далёким прошлым, его первые шаги можно установить лишь при помощи глубокого анализа и исследования [3-А].

11. Наряду с рассмотрением литературно-эстетических идей просветителей и джадидов Средней Азии, особенно Тошходжа Асири, Сиддики Аджзи, Абдуррауфа Фитрата, Аджзи Самарканди, Садриддина Айни, в диссертации также отражены такие важные проблемы, как пропаганда науки, школы, образования, газет, журналов, открытие новых школ нового типа, изучение языков, особенно русского языка. Все эти проблемы нашли своё отражение в рамках настоящего диссертационного исследования [1-А; 5-А; 6-А].

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

1. Материалы диссертации в дальнейшем могут быть использованы не только при изучении и сравнительном исследовании литературно-эстетических идей просветителей и джадидов, но и при изучении данных проблем в сфере литературоведения.

2. Полученные результаты и выводы могут быть использованы в качестве учебного материала при исследовании в области истории таджикской литературы второй половины XIX – начала XX века, современной литературы, а также текстологии, теории литературы, источниковедения, литературных связей, при рассмотрении литературных движений и течений этого периода.

3. Рассматриваемый исследовательский материал будет способствовать изучению проблем, связанных с разработкой учебных программ и пособий по литературе второй половины XIX – начала XX века, составлению поэтических сборников и литературного наследия литераторов этого периода.

4. Важнейшие положения диссертации, использованные научные и литературные источники могут быть широко использованы при написании отраслевых монографий.

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

1. Публикации автора в научных рецензируемых журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан

[1-А]. Абдурахмонов, М.С. Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣ Саидахмадхоча Сиддиқӣ Аҷзӣ [Текст] / М.С. Абдурахмонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2017. – № 4/2. – С. 181-183.

[2-А]. Абдурахмонов, М.С. Муҳаммад Сидиқи Ҳайрат – шоири ошик [Текст] / М.С. Абдурахмонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2017. – № 4/3. – С. 204 – 206.

[3-А]. Абдурахмонов, М.С. Ақидаҳои адабӣ-эстетикӣ маорифпарварон ва ҷадидон [Текст] / М.С. Абдурахмонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2017. – № 4/4. – С. 264-266.

[4-А]. Абдурахмонов, М.С. Ақидаҳои маорифпарварии Мирзо Сирочи Ҳаким дар «Тухафи аҳли Бухоро» [Текст] / М.С. Абдурахмонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2017. – № 4/5. – С. 169-172.

[5-А]. Абдурахмонов, М.С. Тарғиби илм ва мактабу маориф аз нигоҳи Тошхочаи Асирӣ [Текст] / М.С. Абдурахмонов // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2017.– № 4/7. – С. 186-189.

[6-А]. Худойдодов, А.О., Абдурахмонов, М.С. Ақидаҳои адабӣ-эстетикии Абдуррауфи Фитрат [Текст] / А.О. Худойдодов, М.С. Абдурахмонов // Вестник Педагогического университета. – Душанбе, 2022. – № 6/ (101). – С. 181-189.

II. СТАТЬИ АВТОРА В ДРУГИХ НАУЧНЫХ СБОРНИКАХ И ИЗДАНИЯХ

[7-А]. Абдурахмонов, М.С. Маорифпарварӣ: пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули он дар адабиёти тоҷики нимаи дуюми асри XIX [Текст] / М. С. Абдурахмонов // Материалы международной научно-теоретической конференции на тему «Холик Мирзозода и таджикское литературоведение в XX веке», посвященной 30-летию Государственной независимости Республики Таджикистан, 90-летию Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни и 110-летию доктора филологических наук, профессора Холика Мирзозода. – Душанбе, 2021. – С. 216-228.

[8-А]. Абдурахмонов М. С. Нақши Абдуррауфи Фитрат дар таҳкими робитаҳои адабиёти тоҷику ўзбек / М.С. Абдурахмонов// Материалы международной научно-теоретической конференции на тему «Из истории таджикско-узбекских литературных связей: история, современность и перспективы», навстречу 31-летия государственной независимости Республики Таджикистан, 145-летию основоположника современной таджикской-узбекской литературы Садриддина Айни, возрождение новых экономических, научно-литературных и культурных связей Таджикистана и Узбекистана. – Душанбе, 2023. – С. 270-277.

АННОТАТСИЯИ

диссертатсияи **Абдурахмонов Маъдӣ Саидчалолович дар мавзуи «Афкори адабию эстетикии маорифпарварон ва чадидон»** барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯи ихтисоси бD021400 – Адабиётшиносӣ. (бD021401 – Назарияи адабиёт. Матншиносӣ, нусхашиносӣ).

Калидвожаҳо: маорифпарвар, чадид, ақидаҳои адабӣ, мазмуни бикр, арӯз, маърифат, сарчашма, эстетика, зебоипарастӣ, Ватан, арзишҳои миллӣ, ҳудогоҳӣ, мақола, наср, шеър, мулоҳиза, шеър, ташбех, ақида, таҳаввуллот

Диссертатсия ба омӯзиш, баррасӣ, таҳқиқ ва муайян намудани афкори адабию эстетикии маорифпарварон ва чадидони Осиёи Миёна дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX бахшида шудааст. Ҳамчунин, дар бобҳо ва фаслу зерфаслҳои диссертатсия оид ба таҳаввулотҳои сиёсӣ иҷтимоӣ маълумот дода, ҷанбаҳои муҳимми ҷомеаи онрӯза шарҳу тавзеҳ ёфтааст. Бояд тазаккур дод, ки дар натиҷаи кашода шудани роҳи оҳан, пайдо шудани заводу фабрикаҳо, ифтитоҳи бонкҳои гуногун, пайдо шудани синфи коргар ҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ ва иқтисодиву маданияи Осиёи Миёна тағйир ёфт ва дар ин замина дар фазои илму фарҳанг низ тағйироти кулӣ ба вуҷуд омаданд. Омадурафти ашхоси пешқадами ҷомеа ба Россия ва дигар мамлакатҳои Аврупо, воридоти маҷаллаву рӯзномаҳо аз Ҳиндустон, Боғчасарой, Оренбург, Озарбойҷон, Эрон ва ғайра, ифтитоҳи мактабҳои усули чадид ва амсоли ин ба ҳаёти омма таъсири мусбати ҳудро расонид. Дар ин замина, дар асарҳо ва эҷодиёти зиёиёни пешқадами давр фикру андешаҳои интиқодӣ оид ба сохти давлатдорӣ, муҳити носолими аморати Бухоро ва дигар вилоятҳои минтақа, норозигии мардум аз андозҳои дандоншикан, фиску фасод аз тарафи зимомдорони давр, бемуруватию фитнагарӣҳои рӯҳониёни мутаассиб ва ғайра пайдо шуданд. Ин буд, ки дар ҷунин вазъияти муташанниҷи сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии минтақа ҷараёну неҳзат ва равияҳои гуногун, амсоли маорифпарварӣ, чадидӣ, ислохотхоҳӣ ва ғайраро ба миён овард, ки онҳо омилҳо ва заминаҳои ҳудро дошганд.

Пайдоиши ҷараёнҳои маорифпарварӣ, чадидӣ, ислохотхоҳӣ ва ғайра, талаботи ҷомеаи давр буд, ки барои беҳтар кардани вазъи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангии кишвар мутобиқ ба талабот ва ниёзҳои ҷомеаи башарӣ тараққӣ ва густариш додани он ба ҳисоб мерафт. Дар бобу фаслҳо ва зерфаслҳои диссертатсия кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки омилҳои сиёсӣ ва таърихӣ тағйир ёфтани афкори иҷтимоӣ, омилҳои маънавӣ ва фарҳангии таҳаввули афкори адабӣ, нақши Аҳмади Дониш ва осори ӯ дар тағйири ҷараёни адабӣ, зикри Аҳмади Дониш дар тазкираҳои нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX ва ашъори назмиву насрии адибони муосираш, ҷанбаҳои назарии афкори адабии маорифпарварон ва чадидони Осиёи Миёна, дар ин замина ақидаҳои адабӣ – эстетикӣ Аҳмади Дониш, Тошқочаи Асирӣ, Мирзо Сирочи Ҳаким, Абдуллауфи Фитрат, Саидахмадҷоҳа Сиддиқӣ Аҷзӣ ва дигарон мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд.

АННОТАЦИЯ

диссертации **Абдурахмонова Маъди Саиджалоловича** на тему «**Литературно-эстетическая мысль просветителей и джадидов**» на соискание ученой степени доктора философии (PhD) – доктор по специальности 6D021400 – Литературоведение (6D021401 – Теория литературы. Текстология, кодикология)

Ключевые слова: просветитель, джадид, литературные идеи, новое содержание, аруз, культура, источник, эстетика, эстетизм, Родина, национальные ценности, самопознание, статья, проза, поэзия, рассуждения, стих, аллегория, убеждение, преобразования.

Диссертация посвящена исследованию, рассмотрению, изучению и выявлению литературно-эстетических идей просветителей и джадидов Средней Азии во второй половине XIX – начале XX века. Кроме того, в её главах, разделах и подразделах приводятся сведения о социально-политических преобразованиях и важнейших аспектах жизни общества той эпохи. Следует отметить, что благодаря укладке железной дороги, появлению заводов и фабрик, открытию различных банков, возникновению рабочего класса преобразилась социально-политическая и культурно-экономическая жизнь Средней Азии, и на этой основе в научно-культурном пространстве также произошли кардинальные изменения. Поездки передовых представителей общественности в Россию, в другие европейские страны, поступление журналов и газет из Индии, Бахчисарая, Оренбурга, Азербайджана, Ирана, открытие школ нового типа оказало положительный эффект на жизнь народных масс. На этой основе в произведениях представителей передовой интеллигенции той эпохи начали зарождаться критические мысли и идеи о государственном устройстве Бухарского эмирата, нездоровой атмосфере в нём, в других областях региона. У народа появилось недовольство по отношению к обременительным налогам, коррумпированным чиновникам, интриганству, подстрекательству фанатичных религиозных деятелей той эпохи. Сложная социально-политическая и культурно-экономическая жизнь региона способствовала возникновению различных движений и течений, в том числе просветительства, джадидизма, реформаторства и других течений, каждое из которых имеет предпосылки своего зарождения.

Возникновение просветительства, джадидизма, реформаторского движения явилось требованием эпохи. Каждый из этих движений и течений преследовал цель улучшить социально-экономическую и культурную жизнь страны в соответствии с требованиями и запросами общества. В главах, разделах и подразделах диссертации осуществлена попытка подвергнуть исследованию политические и исторические факторы изменения социального мышления, духовно-культурные факторы эволюции литературно-эстетической мысли, а также роль Ахмада Дониша в антологиях второй половины XIX – начала XX века, прозаические и поэтические произведения его современников, теоретические аспекты литературной мысли просветителей и джадидов Средней Азии, в том числе Ахмада Дониша, Тошходжа Асири, Мирзо Сироджа Хакима, Абдурауфа Фитрата, Саидахмадходжа Сиддики Аджи.

ANNOTATION

dissertation of **Abdurakhmonov Madi Saidjalolovich** on theme “**Literary and aesthetic thought of the Enlighteners and Jadids**” for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) - Doctor in the specialty 6D021400 - Literary Studies (6D021401 – The theory of literary. Logic, copywriting).

Key words: Enlightener, jadid, literary ideas, new content, aruz, culture, source, aesthetics, aestheticism, Motherland, national values, self-knowledge, article, prose, poetry, reasoning, verse, allegory, persuasion, transformations.

The dissertation is devoted to the study, consideration, study and identification of literary and aesthetic ideas of the enlighteners and Jadids of Central Asia in the second half of the XIX - early XX century. In addition, its chapters, sections and subsections provide information about the socio-political transformations and the most important aspects of the life of society of that era. It should be noted that thanks to the laying of the railway, the appearance of factories, the opening of various banks, the emergence of the working class, the socio-political and cultural-economic life of Central Asia has been transformed, and on this basis, fundamental changes have also taken place in the scientific and cultural space. The trips of leading members of the public to Russia and other European countries, the arrival of magazines and newspapers from India, Bakhchisarai, Orenburg, Azerbaijan, Iran, the opening of a new type of schools had a positive effect on the life of the masses. On this basis, critical thoughts and ideas about the state structure of the Bukhara Emirate, the unhealthy atmosphere in it, and in other regions began to emerge in the works of representatives of the advanced intelligentsia of that era. The people became dissatisfied with burdensome taxes, corrupt officials, intrigue, incitement of fanatical religious figures of that era. The complex socio-political, cultural and economic life of the region contributed to the emergence of various movements and trends, including enlightenment, Jadidism, reformism and other trends, each of which has prerequisites for its origin.

The emergence of enlightenment, Jadidism, and the reform movement was a requirement of the era. Each of these movements and trends pursued the goal of improving the socio-economic and cultural life of the country in accordance with the requirements and demands of society. In the chapters, sections and subsections of the dissertation, an attempt is made to examine the political and historical factors of changing social thinking, spiritual and cultural factors of the evolution of literary and aesthetic thought, as well as the role of Ahmad Donish in the anthologies of the second half of the XIX - early XX century prose and poetic conclusions of his advisers, theoretical aspects of literary thinking of enlighteners and middle-aged Jadids, including Ahmad Donish, Tashkhoja Asiri, Mirzo Siroj Hakim, Abdurauf Fitrat, Saidakhmadkhoja Sidiki Ajzi.